

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Горбик В'ячеслав, Денисенко Галина

**«Звід пам'яток історії
та культури України» у дослідженні
і охороні культурної спадщини:
досвід, проблеми, перспективи**

Київ – 2012

Горбик В'ячеслав Олександрович — *доктор історичних наук, професор*

Денисенко Галина Григорівна — *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України*

Горбик В.О., Денисенко Г.Г.

«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи / В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко. — Інститут історії України НАН України, 2012. — 192 с.

ISBN 978-966-02-6792-3

У монографії аналізується стан дослідження історико-культурної спадщини України, актуальні питання охорони і збереження пам'яток. Основна увага приділена аналізу досвіду і проблемам підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» — одному із найбільш масштабних проектів у галузі культури, направлений на вивчення і осмислення історичного минулого, охорону, збереження і популяризацію культурного надбання, формування колективної пам'яті народу. Висвітлюється досвід підготовки Зводу в пострадянських країнах, організаційні питання, наукові засади створення 28-томного енциклопедичного видання, присвяченого історико-культурній спадщині України. Розглядається підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах. Видання розраховане на всіх, хто цікавиться і вболіває за долю історико-культурної спадщини України.

Рецензенти:

доктор історичних наук Я. Верменич

доктор історичних наук, професор О. Лисенко

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент О. Ресніт

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник С. Кот

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, (протокол № 10 від 27 листопада 2012 р.)

ISBN 978-966-02-6792-3

З М І С Т

Вступ.....	4
1. Охорона культурної спадщини України: історичний дискурс	10
2. Актуальні проблеми збереження культурної спадщини в незалежній Україні	28
3. Досвід підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» в державах на пострадянському просторі	58
4. Організаційні підвалини підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»	73
5. Розробка наукових засад підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»	104
6. Робота місцевих редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»: регіональний аспект	149
Висновки	164
Джерела та література	170

Вступ

В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилився інтерес до історичного минулого, виявлення та дослідження невідомих сторінок вітчизняної історії. Потужною складовою формування ідентичності української нації поряд з мовою, історією, культурою є історико-культурна спадщина, в якій акумулюються історичне минуле і сьогодення, героїчні і трагічні сторінки історії. Набуваючи загальнодержавного значення, вона сприяє позитивним зрушенням у суспільній свідомості, формуванню і укріпленню національної самосвідомості та ідентичності, оскільки в епоху глобалізації історико-культурне надбання — основа самоідентифікації, творення нового культурно-історичного ландшафту країни, її міжнародного іміджу.

Відношення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність¹ є одним із важливих показників культури. Збережена та належним чином репрезентована культурна спадщина — джерело зростання і духовного розвитку українського народу, формування спільної історичної пам'яті. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя. Кожний об'єкт має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який не має

подібних аналогів. Кожна пам'ятка унікальна, вона не підлягає відновленню в результаті втрати своєї індивідуальності, автентичності. Можна створити макети зруйнованих будівель, але не можна відновити будівлю як «документ», як «свідка» епохи свого творіння². Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше фіксувати конкретні факти і події, уявляти історичних діячів і пересічних громадян, реконструювати знакові події, явища, повсякденне життя у всьому його розмаїтті.

Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектру наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного об'єктивного висвітлення минулого. Коло історичних джерел невичерпне, до нього відноситься все, що створене людством і дійшло до нас у вигляді конкретних предметів матеріальної і духовної культури. Пам'ятки історії та культури відносяться до специфічного виду історичних першоджерел, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку, несуть на собі відбиток людської діяльності, характеризують рівень її розвитку, фіксують конкретну інформацію. Вони дозволяють ідентифікувати себе з минулим України, створити завдяки реконструкції подій образ минулого в усій його різноспрямованій динаміці, усвідомити, осмислити і краще зрозуміти хід історичного процесу. Кожну пам'ятку слід розглядати через призму людського буття, життя, діяльності як пересічних громадян, так і видатних діячів. Важливо зберігати у суспільній свідомості найбільш знакову, актуальну інформацію, яка, з одного боку, є своєрідним узагальненням досвіду окремої людини, народу, держави, з іншого — підґрунтям, серйозним викликом подальшого поступального розвитку.

Пам'яткам історії та культури належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, яка являється потужним чинником встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатором збереження і збагачення патріотичних цінностей, важливою складовою формування ідентичності нації. Завдяки істо-

ричній можливості відновлення національної державності та незалежності розпочався процес переосмислення історичного нарративу та пошуку національної ідентичності. У процесі державотворення поглиблюється конфлікт у суспільстві, історія стає важливим політичним чинником, від політичних поглядів залежить різна інтерпретація історичного минулого. Усвідомлення спільного образу минулого спонукає сучасні покоління ототожнювати себе з перемогами і поразками попередніх поколінь, зі спільними героями, священними для нації місцями пам'яті. Важливу роль у цих процесах відіграє візуальний компонент, що включає монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання³, які становлять національну культурну спадщину. Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян.

Історики, культурологи, мистецтвознавці, політологи звертаються до проблем культурної спадщини, її ролі у духовному відродженні суспільства, формуванні історичної пам'яті. Поширеною у вивченні «історії пам'яті», за словами французького дослідника П'єра Нора, є «докладна інвентаризація національної пам'яті», що концептуалізує ідею нації в монументах, символах, національних святах, мистецьких творах⁴, місцях пам'яті, які в широкому сенсі включають в себе реальну і альтернативну історію, являються «моментом національної історії»⁵. У конкретному, більш вузькому сенсі, ми можемо застосувати цей влучний термін на локальні пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, які відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті, «фундаменту національної ідентичності»⁶. Формування історичної пам'яті, об'єктивне відтворення нашого минулого, у тому числі через історико-культурну спадщину, стає нагальною потребою сьогодення.

Упродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення історико-культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах, бажанням розглядати свою державу і її надбання у контексті європей-

ського виміру. Цьому значною мірою сприяє підготовка унікального енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», завданням якого є виявити, дослідити всі нерухомі пам'ятки, що збереглися на теренах країни. На державному обліку України за даними Держкомстату України на 2011 р. перебуває 144831 пам'ятка, у тому числі за видами: археології 71214, історії — 52544, монументального мистецтва — 2806, архітектури — 17934, містобудування — 3, садово-паркового мистецтва — 308, ландшафтні — 5, науки і техніки — 17. Із загальної кількості пам'яток — 3005 національного і 141826 — місцевого значення. Шість найменувань (7 визначних пам'яток України) рішенням Міжнародного Комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини включені до Списку всесвітньої спадщини.

Робота над 28-томним виданням стала важливим етапом збереження культурного надбання, науковим підґрунтям для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У контексті виконання державної програми став вихід з друку двох частин першої книги тому «Київ» (1999, 2004), підготовлена третя книга в електронному виді. Обласні редколегії Вінницької, Житомирської, Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької областей видали матеріали до Зводу по окремим районам⁷, підготовлений рукопис збірки статей по Харківській області⁸, макет тому Зводу по м. Севастополю. Ґрунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях, в яких представлена широка панорама всіх пам'яток. Це дозволяє репрезентувати проведену роботу широкому загалу, виявити неточності і помилки у підготовлених матеріалах, стимулювати роботу по виявленню і охороні пам'яток у кожному регіоні, залучивши до збереження культурної спадщини не тільки фахівців, а й широке коло ентузіастів. Поряд з підготовкою матеріалів Зводу з'являються наукові студії, присвячені широкому колу питань, дотичних до теми нашого дослідження.

Теоретичним проблемам пам'яткознавства, дослідженню пам'яткоохоронної діяльності державних інституцій і громад-

ських організацій, сучасної законодавчої бази, стану пам'яткоохоронної галузі в Україні в різні історичні періоди присвячені публікації В. Акуленка, В. Войналовича, Ю. Данилюка, С. Заремби, С. Кота, О. Нестулі, П. Тронька та інших дослідників⁹.

Спектр інтересів сучасних дослідників у галузі пам'яткознавства досить широкий. Питанням становлення і розвитку пам'яткознавства, дослідженню концептуальних засад у пам'яткоохоронній сфері, розробці теоретичних засад, комплексного системного підходу до організації охорони і збереження історико-культурної спадщини, ролі державних інституцій та громадських організацій у вирішенні актуальних питань, комплексного захисту культурної спадщини присвячені колективні та індивідуальні праці науковців Інституту історії України НАН України — В. Горбика, В. Даниленка, Г. Денисенко, Т. Катаргіної, С. Кота, Е. Піскової, Г. Рудого, Л. Федорової та інших дослідників¹⁰. Вчені прагнуть підійти до проблеми комплексно і детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів пам'яткоохоронної сфери — від розробки методологічних засад у пам'яткознавстві, критеріїв класифікації пам'яток історії до висвітлення основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном. Розробка цих проблем являється не тільки реакцією на інтелектуальні і соціокультурні зрушення і виклики часу, а й зумовлена нагальними потребами в інтеграції до модерних знань у галузі пам'яткознавства, ціннісних орієнтирів, нових підходів у гуманітарній сфері. Звернення до цієї проблематики тим актуальніше, що ці питання, попри свою давню історіографічну традицію, так і не стали об'єктом ґрунтовних всебічних студій. Автори ретельно аналізують як найкращі здобутки і тенденції українського пам'яткознавства, так і суперечливі метаморфози і стереотипи, недоліки і прорахунки.

Чільне місце у вивченні нерухомої культурної спадщини належить Центру пам'яткознавства НАН України та Науково-дослідному інституту пам'яткоохоронних досліджень. Фактично першою спробою відображення найбільш важливих теоретичних та практичних питань пам'яткознавства, висвітлення всього спектру проблематики пам'яткодослідних і пам'яткоохоронних

досліджень, у тому числі підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», стала монографія «Основи пам'яткознавства» (К., 2012)¹¹.

Поряд із вивченням загальних проблем у пам'яткознавстві, підготовці каталогів-довідників¹², учені приділяють багато уваги дослідженню пам'яток археології, науки і техніки, архітектури і містобудування, акцентують увагу на розробці понятійно-термінологічного апарату, критеріїв класифікації пам'яток окремих видів і типів, методичних засадах, формуванні концепції Державного реєстру нерухомих пам'яток України, науковим підґрунтям якого є «Звід пам'яток історії та культури України».

Однак, у науковій літературі фактично відсутні узагальнюючі роботи, присвячені вивченню історії створення «Зводу пам'яток історії та культури України», проблемам і перспективах цієї унікальної праці в галузі культури. В загальних працях з пам'яткознавства ці питання не стали предметом аналізу, в роботах з краєзнавства автори побіжно торкаються цих проблем.

Метою даної роботи є вивчення проблем підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» у контексті комплексного дослідження сучасного стану охорони і збереження національної культурної спадщини. Аналіз полягає у вивченні досвіду, осмисленні проблем і завдань, які постають у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України». В роботі висвітлюються організаційні, методичні та методологічні аспекти створення багатотомного літопису в пам'ятках, теоретичні підходи до дослідження пам'яток історії та культури, проблеми охорони і збереження національного культурного надбання у контексті підготовки Зводу.

1. Охорона культурної спадщини України: історичний дискурс

Проблема збереження історико-культурної спадщини в Україні має давні традиції ще з часів Київської Русі. Наукова систематизація пам'яток починається у першій половині XIX ст., коли створюються музеї, численні і різноманітні товариства, комісії, гуртки, члени яких проводили науково-пошукову роботу, збирали і вивчали пам'ятки історії та культури. Так, історико-філологічні товариства були створені при Харківському і Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті. Виявленням, вивченням та охороною пам'яток займалися товариства в Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Львові. Зокрема, активно працювало Одеське товариство історії і старожитностей, створене в 1839 р. В 1842 р. при ньому був відкритий музей, який став центром з вивчення стародавньої історії Північного Причорномор'я, дослідження пам'яток історії та культури¹³. На Волині функціонували засноване в 1894 р. Церковно-археологічне товариство і Товариство дослідників Волині (1900 р.)¹⁴.

Пам'яткоохоронна діяльність у Наддніпрянській Україні значно активізувалася з відкриттям у 1834 р. у Києві університету Св. Володимира. Питання охорони пам'яток знаходилися у полі зору Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, створених викладачами університету. В другій половині XIX — на початку XX ст. цими питаннями займалися Історичне товариство Нестора-літописця, Київське церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії, Київський відділ

Імператорського Російського воєнно-історичного товариства, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні на початку ХХ ст. характеризується виникненням значної кількості громадських формувань у різних регіонах країни. Більшість з них займалася пам'ятками конкретного краю, а не всієї території України, що входила до складу різних державних утворень. Серед першочергових завдань стояли питання налагодження пам'яткоохоронної діяльності, формування правових засад у пам'яткоохоронній сфері, проведення обліку всіх пам'яток і створення загального реєстру.

Суттєві зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в роки Української революції, коли була започаткована державна система охорони пам'яток, закладені підвалини національних державних пам'яткоохоронних органів. У структурі Генерального секретарства народної освіти Української Центральної Ради 28 липня 1917 р. був створений відділ охорони пам'яток старовини і музеїв — перший державний орган а чітко визначеними адміністративними повноваженнями, очолюваний відомим археологом і музеєзнавцем М. Біляшівським, автором проекту Закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва». Після припинення діяльності Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України, що функціонував у квітні-травні 1917 р., новостворений відділ став центром пам'яткоохоронних зусиль громадських об'єднань, діячів науки і культури.

За Гетьманату відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував функціонувати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, створеному 21 червня 1918 р.¹⁵. Залишаючись у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва, Управління було цілком автономним у своїй діяльності. Як самостійна установа воно мало можливість не лише розробляти програму розвитку культури, заходи по охороні й збереженню пам'яток, але й оперативно впливати на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва і національної культури входили шість відділів, у тому числі охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, художньо-промисловий і архівно-бібліотечний, в ком-

петенції яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Зумівши зберегти й організувати навколо себе фахівців — пам'яткоохоронців, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва тісно співпрацював з громадськими організаціями, втілюючи в життя плани по охороні історико-культурної спадщини¹⁶.

Охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія УНР. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини¹⁷.

Проте, оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, необхідно визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу, питання охорони й збереження національного надбання вирішувалися у нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва. У жовтні 1918 р. розпочалася перша реєстрація пам'яток, і, незважаючи на зміни режимів в Україні, прихід до влади різних урядів, на облік було поставлено 2350 об'єктів¹⁸.

У 1919–1921 рр. координаційним центром в організації досліджень історико-культурної спадщини в Україні став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС), створений при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу. В різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури. Певний час функції головної державної установи у справах охорони пам'яток історії та культури виконував Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який розпочав діяльність як Археологічна комісія, створена в 1921 р. на загальних зборах Всеукраїнської Академії

наук¹⁹. Значний доробок у дослідження пам'яток історії та культури вносили інші підрозділи ВУАН, численні наукові товариства, Комісія краєзнавства, згодом перетворена в Український комітет краєзнавства, які здійснювали спільні заходи по збереженню архітектурної та історичної спадщини України. Серед найважливіших і першорядних завдань, що постали перед органами охорони пам'яток і громадськістю, був облік історико-культурних цінностей.

У середині 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота по виявленню, реєстрації та дослідженню пам'яток, почала впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки. Так, Київський губкопис визначив категорії обліку музейних пам'яток, співробітники Полтавського губкопису розробили анкети для обліку архітектурних та етнографічних пам'яток, програми збору відомостей про пам'ятки археології, архітектури і етнографії надіслав на місця Чернігівський губкопис²⁰. Відповідна методична робота проводилась і в інших губерніях, але виробити загальну методику обліку на той час не вдалося. Кількість зареєстрованих об'єктів історико-культурної спадщини на кінець 20-х — початок 30-х рр. зростає від 1300 до 3000 одиниць, у тому числі 552 були визначені як пам'ятки республіканського значення, але загальнореспубліканський облік пам'яток не був завершений²¹.

В цей період почалося виявлення і взяття на облік пам'яток, пов'язаних з революційними подіями, громадянською війною. Так, було зареєстровано історико-революційні пам'ятки Очакова. На державний облік були взяті пам'ятні місця, пов'язані з життям Т.Г. Шевченка в Моринцях і Кирилівці на Черкащині, філософа і поета Г.С. Сковороди в Лохвицькому районі на Полтавщині, діяльністю Тульчинської управи декабристів на Поділлі. Академік М.С. Грушевський підняв питання про дослідження Київських некрополей²². Таким чином, у першій половині 20-х років було досягнуто певних успіхів у виявленні, реєстрації пам'яток, проведенні охоронних робіт, але заходи по охороні і збереженню пам'яток не набули системного характеру.

Негативно позначилася на загальному стані історико-культурної спадщини криза в народному господарстві, голод 1921–

22 рр. в Поволжі, на Північному Кавказі, в п'яти південних губерніях України, пов'язані із запровадженням політики «воєнного комунізму». Для подолання кризових явищ, збирання коштів «у фонд допомоги голодуючим» почалася кампанія по вилученню релігійного майна з монастирів і церков. У перші місяці діяльності Комісії по вилученню культурних цінностей були допущені помилки, коли предмети високої художньо-історичної цінності були конфісковані з Михайлівського монастиря, Софійського собору, родинного маєтку Апостолів з Великих Сорочинців Миргородського повіту Полтавської губернії, про що надходили повідомлення х місць²³. Цілком закономірно, що в умовах голоду, коли гинули тисячі людей, перед цінністю людського життя всі інші цінності відходили на задній план. В цих непростих умовах потрібні були невідкладні заходи по врятуванню культурно-історичних цінностей, збереженню музейних раритетів, культових споруд, які першими потрапили під руйнацію. Кампанія по вилученню церковних цінностей довела необхідність активізації заходів по охороні пам'яток, доцільність тісного співробітництва пам'яткоохоронних органів з широкими колами громадськості, передусім з Всеукраїнською Академією наук, її Археологічним комітетом.

В 1926 р. передова інтелігенція, краєзнавці прагнули об'єднатися навколо Українського Комітету охорони пам'ятників культури, який створювався при Народному комісаріаті освіти УСРР. До складу Комітету мали увійти представники від державних установ — Укрнауки, Всеукраїнської Академії наук, Інституту марксизму, Іспарту ЦК КП(б)У, Наркомату внутрішніх справ України, відомі вчені — пам'яткознавці Д. Багалій, М. Грушевський, Ф. Ернст, С. Таранущенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та ін. Проте через адміністративні та фінансові труднощі створити УКОПК в 1926 р. не вдалося²⁴.

В 1927 р. Укрнаука виступила а ініціативою створення крайових комісій з представників зацікавлених установ для допомоги інспекторам у проведенні пам'яткоохоронних заходів. 2 листопада 1926 р. на засіданні Київської крайової комісії охорони пам'яток культури і природи з доповіддю виступив Ф. Ернст, який визначив головні напрями діяльності комісії. Учасники

наради висловили низку пропозицій стосовно охорони пам'яток Києва, зокрема фортифікаційних споруд Києво-Печерської лаври. Актуальним було рішення про складання списків найважливіших будівель, що потребували реставрації та планів відповідних робіт, а також списків пам'яток, які знаходяться в руйнівному стані з їх фотографічними знімками²⁵. Аналогічні комісії створювалися в інших регіонах України. Всього в Україні на початок 1929 р. діяли 12 округових та місцевих комісій, які разом з комісіями крайових інспектур склали актив пам'ятоохоронного руху в Україні²⁶. В полі особливої уваги органів охорони пам'яток опинилися такі унікальні пам'ятки як колишній монастир Босих кармелітів у Бердичеві, Кам'янець-Подільська фортеця, замок князів Острозьких, оголошені в 1928–29 рр. державними історико-культурним заповідниками. До мережі державних історико-культурних заповідників були включені Києво-Печерська лавра, Кирилівська церква, Софійський собор, Володимирський собор, комплекс споруд Братського монастиря у Києві²⁷.

Поряд із становленням державних структур у пам'ятоохоронній сфері, досить активною діяльністю громадськості з перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. В умовах офіційно запровадженого антирелігійного курсу під загрозою знищення опинилися пам'ятки, в першу чергу, культової архітектури. Проведення загальносоюзних акцій по вилученню речей з музеїв з метою їх продажу за кордон, утилізація речей культового призначення диктувалося умовами реалізації плану індустріалізації країни, коли держава відшукувала всі можливі джерела фінансування. Але діяльність у цьому напрямі не завжди відзначалася зваженістю і часто йшла всупереч завданням збереження історико-культурної спадщини минулих поколінь, — зазначає дослідник історико-культурної спадщини О. Нестуля²⁸. Під час проведення «антирелігійних кампаній» нищилися твори видатних зодчих, народних майстрів. Протягом року — з жовтня 1929 р. по жовтень 1930 р. в Україні були закриті 533 культові споруди²⁹.

За тоталітарної системи в долі національної культурної спадщини було чимало трагічних сторінок, хоча її охорона у

правовій площині декларувалася позитивно. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий, Межигірський монастирі, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, Микільський військовий собор, пам'ятник княгині Ользі, В. Кочубею й І. Іскрі, багато інших пам'яток, були репресовані провідні діячі пам'ятоохоронного руху³⁰. Починаючи з 30-х років ХХ ст. в умовах посилення тотального ідеологічного контролю над сферою культури діяльність державних інституцій і громадських об'єднань в Україні повністю корегувалася і контролювалася центральними союзними органами. Поширення адміністрування, ідеологізація сфери культури знайшла свій вияв і в пам'ятоохоронній сфері. Зазнали репресій провідні діячі науки і культури, були знищені сотні пам'яток культового призначення. Перед республіканськими пам'ятоохоронними органами стояли завдання, пов'язані з укріпленням радянської влади, пропагандою революційних завоювань, перемог Червоної армії, вшануванням її героїв. Оцінка об'єктів історико-культурної спадщини залежала від впливу ідеологічних догм, політичної кон'юнктури. Ідеологічна заангажованість, кон'юнктурний підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і постатей призвели до тенденційного, суб'єктивного відображення історичного процесу в пам'ятках, взятих на облік в цей період.

Для того, щоб змінити ситуацію на краще під тиском громадськості 31 серпня 1940 р. була прийнята постанова РНК УРСР «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР», до складу якого увійшли такі провідні діячі української науки і культури як М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, Ф. Кричевський, П. Тичина³¹. Але розгорнути свою діяльність Комітет не зміг у зв'язку з початком війни, яка внесла свої корективи у всі сфери життя і відтермінувала вирішення пам'ятоохоронних питань на певний час.

Перші спроби налагодити справу охорони і збереження пам'яток у роки війни відносяться до 1942 р. Це, в першу чергу, стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил радянських бійців і командирів Червоної армії покладалась на Військові ради фронтів і окремих армій³². 23 червня 1942 р. на спеціальній нараді, яку проводив голова Президії Верховної Ради СРСР М. Калінін за участю представників громадських організацій, державних відомств і установ усім учасникам пропонувалося внести обґрунтовані пропозиції по спорудженню пам'ятників, а також вжити конкретних заходів по їх проектуванню. Більшість заходів, які проводилися в Україні, погоджувалися у Москві і робилися за московським взірцем.

Розглянувши численні пропозиції, створена комісія визначила список подій і постатей, яким передбачалося спорудити пам'ятники в першу чергу. Переважна більшість обелісків, монументів, пам'ятних знаків, споруджених у роки війни, встановлювалася за спільним рішенням Військових рад фронтів, армій, органів місцевого самоврядування або ж за ініціативою учасників боїв, їх силами і засобами³³. У більшості своїй в роки війни у визволених від ворога містах і селищах вони споруджувалися без залучення фахівців і проведення конкурсів та громадських обговорень їх проектів, без узгодження з відповідними органами на місцях. З одного боку, це призвело до фіксації пам'ятних місць боїв, відзначення поховань загиблих у роки війни, а, з іншого, до створення великої кількості тимчасових обелісків, виготовлених із нетривких матеріалів і без участі мистецтвознавців.

З метою піднесення авторитету партійної влади в Україні до вищих щаблів державного управління були залучені видатні українці. На посаду заступника голови РНК УРСР з питань культури наприкінці 1942 р. був призначений М. Бажан, наркомом освіти — П. Тичина, які доклали значних зусиль для охорони культурної спадщини. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. був створений Комітет у справах

архітектури при РНК СРСР, а при Раднаркомом союзних республік — Управління у справах архітектури, на обласному рівні — відповідні відділи. Комітет у справах мистецтв при РНК України, який займався питаннями монументальної пропаганди в Україні в 1944–1945рр., очолював письменник, драматург, державний і громадський діяч, академік АН СРСР і АН УРСР О. Корнійчук. До Комітету надходили численні пропозиції щодо спорудження пам'ятників на братських могилах радянських воїнів і партизанів, увічнення пам'ятними знаками місць боїв. Комітет і особисто О. Корнійчук, незважаючи на труднощі воєнного часу докладали зусиль до спорудження пам'ятних знаків на честь воєнних подій, у полі зору тримали створення проектів пам'ятників радянським полководцям, які відзначилися у боях на території України³⁴.

Але головну увагу Управління зосередило на відбудові пам'яток архітектури, створенні та відновленні музеїв. Обов'язки по охороні історико-культурних пам'яток були покладені на Комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, створений у березні 1945 р. згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП (б)У. Для нагляду за могилами видатних діячів України, місцями битв, будинками, пов'язаними з історичними подіями і життям видатних людей, був створений відділ історико-культурних пам'яток³⁵, що опікувався упорядкуванням поховань та відзначенням пам'ятних місць, пов'язаних з війною.

Значному розширенню роботи по увічненню пам'яті радянських воїнів, партизанів і підпільників, загиблих у роки війни, сприяла постанова РНК УРСР і ЦК КП (б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули у боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно постанови, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. взяти на облік і впорядкувати всі воїнські кладовища, братські та індивідуальні могили радянських воїнів, партизанів, що загинули в боях за визволення Батьківщини від німецько-нацистських окупантів, виготовити проекти пам'ятників силами

обласних, міських і районних архітекторів, а також встановити їх на великих братських могилах.

На місцеві органи влади покладался не тільки облік всіх воєнних поховань, але й приведення їх у належний стан. На пам'ятниках передбачалося встановлення дощок з посвятою, прізвищами воїнів та партизанів, що особливо відзначились у боях із зазначенням військових звань. На братських могилах з малою кількістю похованих та індивідуальних могилах необхідно було встановити надгробні плити, чавунні дошки з написами із зазначенням прізвищ і військових звань похованих. На місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації покладался облік та занесення всіх братських й індивідуальних могил до Книг пам'яті, які зберігалися у виконкомах міських і районних Рад депутатів трудящих³⁶.

На виконання постанови уряду України від 1 квітня 1944 р. Управління у справах мистецтв при РНК України розробило низку конкретних заходів, спрямованих на надання практичної допомоги місцевим органам самоврядування і громадськості у вирішенні питань, пов'язаних зі спорудженням пам'ятних знаків і увічненням подій засобами монументальної пропаганди. За ініціативою Управління був оголошений конкурс по підготовці типових проектів пам'ятників і надгробків. Для проведення конкурсу виділялись кошти у розмірі 240 тис. крб. До участі у конкурсі були залучені кращі архітектори і скульптори республіки — Ю. Білостоцький, О. Власов, Є. Вучетич, І. Кавалерідзе, О. Ковальов, М. Лисенко та інші митці. Спеціальні замовлення надійшли до Державного інституту проектування міст, Інституту монументального живопису і скульптури, Академії архітектури республіки, Державного інституту проектування цивільного будівництва, інших відповідних установ³⁷. У ході конкурсів і обговорень формувалися певні типи меморіальних споруд: надгробки над братськими та індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною темою стала тема патріотизму, що було виправдано воєнним часом, і мобілізувало суспільство на боротьбу з ворогом, сприяло пробудженню національної свідомості. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертво-

ності стала джерелом для формування патріотичних символів, які знайшла свій вираз в елементах революційної символіки — червона зірка, революційний прапор, полум'я революції, трансформоване у Вічний вогонь — символ безсмертя.

Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки віддати данину захисникам Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. Важлива роль надавалась національним звичаям, традиціям вшанування полеглих, меморіалам, пам'ятникам, яким притаманна функція активного суспільного впливу на населення в якості пропаганди. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. В кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал — від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників — до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. Влада прагнула встановити тотальний ідеологічний контроль над всіма історичними місцями. Рішення про встановлення пам'ятників, спорудження музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами. У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення у Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, свого роду музеїв просто неба. Так, розміщена у київському парку ім. О.С. Пушкіна виставка користувалася популярністю серед населення. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала бути використана для широкого показу і ознайомлення трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів українського народу³⁸. Виставка для масового відвідування була відкрита 30 квітня 1946 р., але на початку 1950-х років її закрили. Частина експонатів була збережена в архівах, у тому числі і приватних. Значна частина документів осіла в архіві Інституту історії СРСР АН СРСР у Москві.

Фотодокументальний фонд, речі, плакати виставки стали однією із складових частин фондового зібрання Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»³⁹, якому в 1996 р. надано статус національного.

У ході визволення території республіки в населених пунктах розпочалась робота по впорядкуванню могил загиблих воїнів, до якої підключалися школярі, студенти, трудові колективи, громадські організації, місцеві партійні, комсомольські і радянські органи. Але вирішити питання спорудження обелісків, пам'ятних знаків на могилах можна було лише за умови залучення до цієї справи фахівців, створення майстерень по їх виготовленню і координації цієї роботи на державному рівні.

Наприкінці війни і в перші повоєнні роки в Україні споруджувалося багато типових пам'ятників, обелісків, які в більшості своїй виготовлялися із нетривких матеріалів. Прізвища і меморіальні написи на пам'ятниках і обелісках виконувались нестійкими фарбами, що призводило до їх швидкого руйнування. В майбутньому це значно ускладнювало роботу по встановленню прізвищ, військових звань і дат смерті загиблих. У доповідній записці Народного Комісаріату Оборони до РНК СРСР від 12 квітня 1945 р. вказувалося на ряд суттєвих недоліків у спорудженні пам'ятників героям війни, їх охороні і використанні в патріотичному вихованні, що необхідно було виправити найближчим часом. Це стосувалося тісної взаємодії військових, громадських організацій, місцевих радянських і партійних органів, створення єдиного координаційного органу. Проектування і спорудження монументів, організація обліку встановлених пам'ятників та увічнених пам'ятних місць потребувало докорінної перебудови. Командування Червоної армії наголошувало на необхідності увічнення пам'ятних місць боїв, збереження польових фортифікаційних споруд, командних та спостережних пунктів. Стояло питання про доцільність створення Комітету у справах пам'ятників Великої Вітчизняної війни, започаткування добродійних фондів, визначалися основні напрями увічнення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Незважа-

ючи на те, що Комітет у справах пам'ятників Великої Вітчизняної війни не був створений, була запропонована конкретна програма увічнення подвигу радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни⁴⁰.

У роки Другої світової війни Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Було зруйновано й пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 були втрачені повністю, пограбовано 151 музей, знищено 18 млн. архівних справ, 51 млн. книг⁴¹. Величезною втратою воєнних років стало руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври — пам'ятки XI ст., П'ятницької церкви в Чернігові, збудованої в XII ст., пам'ятника Т.Г. Шевченку на могилі поета в Каневі та сотень інших пам'яток. У ході війни на звільнених від окупантів територіях відбудовувались як народногосподарські, так і історико-культурні об'єкти. Особлива увага зосереджувалась на обліку, обстеженні, складанні ґрунтовних актів і опрацюванні проектів реставрації, консервації від подальшого руйнування пам'яток. Протягом 1944–1945 рр. було прийнято низку правових актів по виявленню, науковому опису і постановці пам'яток на державний облік. За цей час було обстежено й поставлено на облік понад 2 тис пам'яток архітектури, на 310 були складені акти та кошториси для проведення ремонтно-відновлювальних робіт, розроблені проекти відбудови та реставрації 93 пам'яток⁴².

На початку 50-х рр. минулого століття до державних реєстрів було внесено 47 тис пам'яток історії, археології, мистецтва, 90% усіх пам'яток були пов'язані з воєнними подіями Другої світової війни. В ході обстеження Запорізької області за даними на 1946 р. було зареєстровано 5534 пам'ятки, у тому числі 5318 військових поховань. На кінець 1947 — початок 1948 рр. з 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на Вінниччині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів⁴³. Таке становище спостерігалось і в інших регіонах України, що було пов'язане передусім з прийняттям урядових постанов від 1 квітня 1944 р. і 18 лютого 1945 р. про облік поховань радянських воїнів і партизанів, які загинули в роки війни.

При збільшенні питомої ваги пам'яток воєнної історії періоду Другої світової війни та історико-революційних пам'яток помітним було значне скорочення пам'яток стародавньої і середньовічної історії України. Поряд з виявленням, обліком, відбудовою і реставрацією пам'яток, проведенням заходів по їх охороні в перші повоєнні роки система охорони пам'яток історії та культури зазнає ідеологічного тиску з боку офіційної влади, що не могло не позначитися на концептуальних підходах до визначення критеріїв оцінювання пам'яток, їх виявлення й обліку. Чергова антирелігійна кампанія, масові репресії проти митців, архітекторів, вчених, які стали жертвами звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі» завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У 1961–1963 рр. було знято з державного обліку понад 749 витворів старовинного мистецтва, переважно культових споруд. Невирішення питань стосовно відомчої підпорядкованості пам'яток, ліквідація в 1954–1957 рр. інспекцій з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, залишковий принцип фінансування культурної сфери позначилися на загальному стані історико-культурної спадщини, кількості пам'яток, що знаходилися на державному обліку. Під охороною держави вдвічі зменшилась кількість пам'яток республіканського значення.

Значні зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в 60-ті рр. ХХ ст. Вони були пов'язані зі створенням у 1966 р. — громадської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОШК) на чолі з академіком П.Т. Троньком, яке згуртувало у своїх рядах мільйони однодумців. Витоки громадської організації, покликаної займатися охороною і збереженням пам'яток, відносяться до другої половини 40-х років минулого століття. Але спроба створити Товариство в той період зазнала невдачі. Появі такого товариства, як зазначає один із дослідників цих питань С.Кот, завадили кілька причин. Зокрема, ця ініціатива на той час не мала аналогів у Москві, і, саме тому, не була підтримана центром. Розгорнута в 1947р. кампанія гонінь проти українських буржуазних націоналістів остаточно поховала проект створення такої організації в той час⁴⁴. Питання про заснування товариства охорони пам'яток громадськість

України порушувала і в наступні роки. Розуміючи величезний потенціал громадського руху, активну роботу у цьому напрямі проводили український поет, академік М. Рильський, історик архітектури Г. Логвін, народний художник СРСР В. Касіян та ін. На жаль, втілити в життя ці важливі ініціативи в 1940–1950-х роках не вдалося.

Новий етап у справі залучення громадськості до дослідження та охорони історико-культурної спадщини розпочався у першій половині 1960-х років. Він був пов'язаний з коротким періодом політичної відлиги і певних демократичних перетворень в СРСР. Національно свідомі українські діячі чітко визначилися у тому, що важливу роль у розбудові державності має відігравати національна історико-культурна спадщина народу. Ініціаторами створення громадського формування по збереженню пам'ятників історії та культури в Україні були поети П. Тичина, М. Рильський, академік архітектури В. Заболотний, історик і громадський діяч М. Брайчевський⁴⁵. У 1965 р. ініціативна група українських діячів науки і культури, серед яких були українські письменники О. Гончар, М. Рильський, І. Ле, художник і скульптор І. Гончар, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, звернулася до уряду УРСР з пропозицією створити масову громадську культурологічну організацію з питань охорони, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток України.

Створення республіканської організації охорони пам'яток підтримали учасники конференції, скликаної 12–14 липня 1965 р. Академією мистецтв СРСР, творчими спілками художників і архітекторів СРСР, а також Радянським Комітетом Міжнародної Ради музеїв. На конференції була прийнята відозва до всіх громадян СРСР, в якій, зокрема, говорилось: «...В усіх союзних республіках організовуються Добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому дорога велика культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, — створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення»⁴⁶. Діячі культури звертались до всіх співвітчизників: «Вивчайте історичні місця, архітектурні та художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей краю. Кожний

пам'ятник історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього народу»⁴⁷.

Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову про створення в республіці Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР. До складу оргкомітету увійшли представники академічних інститутів, творчих спілок республіки, а також державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, Української республіканської ради — С. Бібіков, М. Брайчевський, М. Бажан, А. Головка, К. Гуслистий, В. Довженок, І. Ігнаткін, П. Загребельний, В. Касіян, В. Кудін, І. Ле, М. Стельмах та інші⁴⁸. Перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі УТОПІК) відбувся 20–21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила великі потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. Вже за рік своєї діяльності вона об'єднувала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22000 первинних організацій, загалом — 2 млн. чоловік⁴⁹. До складу Правління входили відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано історика, професора, директора Інституту історії АН України К.Дубину, але через кілька місяців ним став заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, який впродовж 22 років очолював цю громадську організацію⁵⁰. До практичної роботи у збереженні культурної спадщини були залучені такі подвижники, як О. Апанович, М. Брайчевський, І. Гончар, О. Гончар, О. Силін, Ф. Шевченко та ін., які вбачали в цій діяльності власний патріотичний обов'язок перед українською громадою.

Своє головне завдання Товариство вбачало як у практичній діяльності по охороні культурного надбання, так і у розробці методологічних засад у цій сфері. В статуті УТОПІК був зафіксований поділ пам'яток на історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, письменства⁵¹. Запропонований поділ пам'яток на види заклав підґрунтя для подальших методологічних розробок

у пам'яткознавчій сфері, дозволив поставити на науковий ґрунт справу уніфікації, класифікації і опису нерухомих пам'яток. У Законі Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятому в 1978 р., пам'ятки історії та культури поділялися на п'ять видів — історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва і документальні. Важливим було положення про здійснення Товариством громадського контролю за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток, незважаючи на їх відомчу належність. На жаль, це положення не увійшло до наступного законодавства⁵².

Одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності Товариства впродовж останніх років були проблеми вивчення та збереження пам'яток українського козацтва. Важливим етапом виконання комплексних програм збереження національної спадщини стали експедиції, започатковані УТОПСК. Найбільш масштабна з них — «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». В активі Товариства чимало здобутків на культурній ниві. Важливим напрямом його діяльності було будівництво Музею народної архітектури та побуту України. Впродовж 70–80-х років в Україні були створені величні меморіальні ансамблі на честь подвигу радянських воїнів у роки Другої світової війни, встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків на честь воїнів-земляків. 9 травня 1981 р. у Києві відкритий Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Близько 6 млн. крб. виділено Товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Так, в Острозі споруджено пам'ятник на честь 400-річчя Острозької друкарні, в Чигирині — на честь Богдана Хмельницького, у Кам'янці — в ознаменування 175-річчя повстання декабристів, у Богуславі — пам'ятник Марусі Богуславці. Тільки на реалізацію програми «Тарас Шевченко» у 1983 р. було витрачено майже 1 млн крб. На кошти Товариства у першій половині 80-х рр. у Чернігові було відреставровано Борисоглібський, Спасо-Преображенський собори та П'ятницьку церкву⁵³. Активісти Товариства брали активну участь у розробці наукових

концепцій, зокрема по створенню заповідників і заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, на о. Хортиці.

Одним з напрямів діяльності УТОПК була розробка конкретних програм по збереженню культурної спадщини з цільовим використанням коштів на їх здійснення. Пріоритетні програми — створення музейно-меморіальних комплексів Києво-Могилянської академії в Києві, історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на Рівненщині, архітектурно-етнографічного комплексу «Запорозька січ» на Хортиці в Запоріжжі, меморіального комплексу С. Бандери в с. В. Угринів Івано-Франківської області, меморіального музею-садиби І.С. Козловського в с. Мар'янівка Васильківського району на Київщині, палацо-паркового комплексу в с. Качанівка Чернігівської обл.⁵⁴ Здійснюються комплексні програми «Часи козацькі» та «Шевченківські місця в Україні», якими передбачено проведення експедицій з метою виявлення нових і впорядкування вже відомих пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з цими подіями, широке залучення до цієї роботи вчених, письменників, краєзнавців.

90-ті роки ХХ ст., які увійшли в історію України як час виникнення і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі охорони і збереження історико-культурної спадщини. Проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. належить до числа найважливіших подій в історії української нації. Спираючись на багатовікову історію українського державотворення український народ отримав шанс на побудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Про цю подію мріяли десятки поколінь, які вболівали за історичне минуле, збереження національних традицій, національної культурної спадщини. Збереження культурної спадщини українського народу є одним із важливих напрямів внутрішньої політики незалежної України, що задекларовано у статті 54 Конституції України. Положення Конституції України стали правовою основою для розробки пам'яткоохоронного законодавства, всіх нормативно-правових документів, які регулюють відносини у суспільстві, пов'язані з охороною історико-культурної спадщини.

2. Актуальні проблеми збереження культурної спадщини в незалежній Україні

Початок ХХІ ст. позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. Закони України: «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.), документи, які доповнюють і конкретизують «Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки», «Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» створили ґрунтовну законодавчу, нормативно-правову та методологічну базу в пам'яткоохоронній сфері. У цих документах передбачалася широка програма діяльності у галузі культури у контексті світового культурного процесу. Основні завдання у розв'язанні проблем пам'яткоохоронної справи в Україні, її розвиток, забезпечення належного рівня збереження та використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті являються метою «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки». «Збереження і примноження культурних цінностей належить до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури», — підкреслено в документі, — «а культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання»⁵⁵. Програмою передбачено внесення змін та доповнень у діюче законодавство з питань охорони культурної спадщини, доповнено перелік пам'яток, які не підлягають приватизації, порядок виявлення та обліку, проведення інвентаризації, обстеження пам'я-

ток, уточнення списків пам'яток для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, вивчення історичних кладовищ, окремих поховань, меморіалів та здійснення заходів по їх збереженню тощо. В документі розглядалося широке коло питань, пов'язаних із залученням інвестицій, використанням пам'яток історії та культури як туристичного ресурсу. Дискусійним, на нашу думку, було положення щодо фінансування пам'яткоохоронної справи, виходячи з кількості об'єктів культурної спадщини⁵⁶. Таке формулювання призводить до скорочення кількості пам'яток, оскільки місцеві органи влади не зацікавлені ставити на облік щойно виявлені історико-культурні об'єкти з наданням їм статусу пам'ятки. Велика кількість пам'яток різних видів стає «безхозними», повільно руйнується, а потім продається на аукціонах за мізерні кошти.

Актуальним є діяльність створеної 2010 р. при Президентові України Громадської гуманітарної ради, де визначаються основні принципи державної політики в галузі культури, розглядаються, у тому числі, питання охорони і збереження національної культурної спадщини, створення і функціонування заповідників, ініціюються різноманітні програми по збереженню і використанню культурної спадщини попередніх поколінь як одне з найважливіших завдань.

На сьогодні в Україні розроблено і введено в дію цілий ряд законів і підзаконних актів, що регулюють відносини у сфері охорони культурної спадщини. Важливою подією стало прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», який набув юридичного статусу 8 червня 2000 р. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. попередній Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» значною мірою дублював відповідний союзний закон⁵⁷ і повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентував увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини. Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини», до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну і архівну справу. У новому

Законі закладено принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, зазначені особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження культурної спадщини. З прийняттям нового Закону усунуто колізії в культурологічній сфері, понятійно-термінологічний апарат узгоджено з міжнародними стандартами.

Прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини України», викликане необхідністю імплементації пам'яткознавчих понять внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти у світове співтовариство, вирішити низку проблем, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну. Він засвідчує зміни, що відбулися у пам'яткоохоронній галузі в умовах самостійного розвитку України як незалежної держави. В нових умовах реалією стає вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися. Можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробити перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання.

В той же час, Закон України «Про охорону культурної спадщини» не вирішує низку нагальних проблем, оскільки необхідні підзаконні акти, які б регулювали їх виконання. Незадовільним є відсторонення від активної діяльності у пам'яткоохоронній сфері Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських об'єднань. Теперішнє

законодавство зводить участь Товариства, як і інших громадських організацій у пам'яткоохоронному процесі лише до сприяння «залученню ...населення до участі в охороні культурної спадщини, а також... роботі органів охорони культурної спадщини»⁵⁸. Потужна в минулому пам'яткоохоронна організація, без погодження з якою не можна було нічого зносити, перебудовувати, ремонтувати, по суті, виконує пасивні функції, не маючи ефективних важелів впливу на державні органи охорони культурної спадщини. Це стосується питань землевідведення в історичних центрах міст, знесення і руйнації пам'яток, які із-за недбалого відношення місцевих органів влади не стоять на державному обліку, проведення реставрації історико-культурних об'єктів, яка перетворюється на будівництво під вивіскою реконструкції історико-культурних об'єктів із зміною не лише внутрішніх інтер'єрів, але зовнішнього вигляду пам'ятки. Ці роботи призводять до катастрофічної втрати автентичності пам'яток. Не діють визначені законодавством правові норми, які забороняють певні дії, що можуть завдати шкоди пам'яткам, силуету міста, історично сформованим старовинним кварталам і призвести до їх руйнування. Не вирішується питання по вдосконаленню законодавства стосовно відповідальності за нанесення збитків пам'яткам, підвищення відповідальності посадових осіб за неправомірні дії під час узгодження проектів забудови і землевідводів на будівництво.

Незважаючи на прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» 2004 р. немає чіткої стратегії охорони і використання пам'яток археології, потребує розробки і затвердження програма збереження та використання об'єктів археологічної спадщини. Залишається невідпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення. Це призводить до розпаювання земель, руйнації культурних шарів історичних населених місць, активної їх забудови, поширення грабіжницької діяльності «чорних археологів», колекціонування предметів археології. Невирішеною залишається проблема впровадження чинного законодавства у практику реального життя, інструментів його втілення. Безцінні скарби України, які пережили

віки і стали надбанням світової культури, залишаються беззахисними. До цього становища привела відсутність виваженої державної політики у справі охорони культурної спадщини. Частина з них руйнується під впливом природних явищ, жорстоких війн, але в багатьох випадках пам'ятки зникають внаслідок нігілістичного ставлення до них, мізерного фінансування на їх охорону, в умовах комерціалізації внаслідок тотального наступу на історичні центри міст, коли під сучасною забудовою зникають пам'ятки архітектури і історії.

Загрозлива ситуація склалася з пам'ятками історії та культури внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. Одним із багатьох трагічних соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи, який позначився на історичній долі українського етносу, стало зникнення з карти цілого регіону, багатьох поселень прадавніх територій Полісся, що мали свою, притаманну лише їм культуру і духовність. Внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. в зону лиха потрапили найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського народу, важливі етнодержавні процеси.

Катастрофа завдала великої шкоди історико-культурній спадщині українського народу. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис пам'яток історії, 48 — архітектури і містобудування, 13 — монументального мистецтва⁵⁹, 2 тис пам'яток археології. Та в умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профіль. І поступово в колі найважливіших проблем ліквідації наслідків чорнобильської аварії соціального і культурологічного характеру посіли питання збереження для нащадків пам'яток національної історико-культурної спадщини. Історико-культурний аспект чорнобильської трагедії став у центрі часопису «Пам'ятки України», за ініціатииви якого була проведена перша експедиція в 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні — збір

предметів народної культури, документів, їх облік і каталогізація, фотофіксація будівель традиційної народної архітектури. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурологічної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях⁶⁰. Зі створенням спеціального органу робота по дослідженню пам'яток на вражених радіацією територій набула більш системного і цілеспрямованого характеру. У травні 1993 р. Верховна Рада України затвердила «Концепцію національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993–1994 рр. і на період до 2000 року»⁶¹. В рамках реалізації державної програми в 1994–1996 рр. були проведені польові дослідження київського Полісся, зокрема 52 населених пунктів Іванківського та Поліського районів Київської області. Протягом 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. — 77 сіл 17 сілрад Овруцького району Житомирської області⁶². Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, є залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. Протягом 1995–2001 рр. були укладені угоди по дослідженню пам'яток на забруднених територіях з МНС Інститутами археології, історії України, мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій стосовно охорони пам'яток. У наступні роки в зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, і поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України⁶³.

Як свідчать матеріали досліджень, основну масу пам'яток історії становлять братські могили і одиничні поховання учасників Першої і Другої світових, громадянської війн та воїнів, які загинули під час радянсько-афганської війни, пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків. Ці пам'ятки, в основному, розташовані в центрі сіл, селищ, районних центрів. Більшість з них

виконана з недовго-тривких матеріалів, які з плином часу руйнуються. На відміну від інших областей, в Житомирській області на братських могилах воїнів, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., спорудженіobelіски з червоного граніту.

Меншу групу становлять пам'ятні місця боїв, розташування партизанських таборів, штабів, аеродромів, тощо. Найменш численна група пам'яток — меморіальні будинки, пов'язані з конкретними історичними подіями або життям і діяльністю видатних діячів. Так, у Новоград-Волинському Житомирської області — це будинки, пов'язані з життям Лесі Українки, у Малині — родинний маєток Маклаїв, який відвідував М. Миклуха-Маклай, школа, де навчалася Герой Радянського Союзу Ніна Сосніна, в Острі на Чернігівщині зберігся будинок, в якому мешкав відомий демограф, статистик, економіст, засновник Інституту демографії АН УРСР, академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР М. Птуха⁶⁴.

Території поліських районів, що потрапили в зону Чорнобильської катастрофи, представлені широким хронологічним діапазоном різноманітних категорій археологічних пам'яток епохи каменю (палеоліту, мезоліту, неоліту), епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя. Це — численні стоянки, поселення, городища, кургани, могильники тощо, які свідчать про походження етносу, розселення первісних племен, розвитку матеріальної і духовної культури населення. До нашого часу дійшли не лише літописні дані, а й збереглися залишки великого Вишгородського городища, городища і кургани в Коростені і районі, Малині (Житомирська область), Чорнобилі (Київська обл.).

На забрудненій території збереглися пам'ятки архітектури і мистецтва, що потребують охоронних заходів. Безпосередньо в 30-кілометровій зоні знаходиться Вознесенська церква (1760 р.), розташована в центрі с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну, в інтер'єрі якої зберігся живопис XIX ст. Більшість пам'яток архітектури і містобудування на території областей, що увійшли до Чорнобильської зони, це сакральні споруди XVII–XIX ст. Деякі з них являють собою рідкісні типи дерев'яних церков, що

були характерні для півночі Волині, залишки замків. У м. Козелець (Чернігівська обл.) знаходиться будинок полкової канцелярії — єдиний зразок адміністративної споруди в традиціях українського бароко⁶⁵. Пам'ятки монументального мистецтва представлені творами монументальної скульптури, головним чином радянського часу.

Безперечно, розташування пам'яток у вражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо виявлення і дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. З цією метою необхідне фронтальне дообстеження культурної спадщини цих районів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація і реєстрація. Візуальному обстеженню пам'яток має передувати значна дослідницька робота з вивчення архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити краєзнавців-аматорів.

В 2001 р. в системі Міністерства надзвичайних ситуацій створений Центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, перетворений в 2007 р. у Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Завдяки ентузіастам історико-культурологічної експедиції на чолі з директором Центру Р. Омеляшком за активної участі видатної української поетеси Ліни Костенко дослідження Полісся продовжується. Упродовж 1993–2008 років було проведено 70 спеціалізованих експедицій і 35 комплексних історико-етнографічних виїздів, якими охоплено 350 населених пунктів центрального Полісся. Музейно-архівний фонд Центру налічує 42 тис. історико-етнографічних і археологічних експонати, майже 125 тис. архівних документів — 16 тис. документів на паперовій основі, відшукані в житлах і держустановах, 80 тис. фото і 3 тис. годин аудіо і відео, що фіксують різні аспекти матеріальної і духовної культури поліщуків⁶⁶.

З метою збереження культурної спадщини в Загальнодержавній цільовій соціальній програмі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 роки передбачені заходи по продовженню комплексних досліджень матеріальної і духовної культури, створенню Музею-архіву народної культури

постраждалих районів українського Полісся. На жаль, ці пропозиції не забезпечені державним фінансуванням і можуть так і залишитися на папері, а зібрані документи і матеріали про історію краю, звичаї і традиції, безцінний досвід населення поліського краю будуть експонуватися на виставках лише до річниць аварії на ЧАЕС організаторами, небайдужими до історії своєї землі.

Епізодичне і вибіркоче дослідження окремих територій і окремих видів пам'яток не відповідає потребам часу, оскільки не забезпечує кардинальних зрушень у справі обстеження, постановки на облік об'єктів історико-культурної спадщини Чорнобильської зони та фіксації їх стану для збереження пам'яті про них. На жаль, питання щодо створення повного реєстру всіх об'єктів, охорони пам'яток історії та культури на вражених радіацією територіях не вирішені на державному рівні. Переміщення значних мас народу в інші регіони, зміни в адміністративно-територіальному устрої, пов'язані з цим, ставлять перед державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну і духовну спадщину.

Облік і контроль пам'яток історії та культури відноситься до важливих проблем у пам'яткоохоронній справі. Однак міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плідній діяльності на пам'яткоохоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладалася на Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, пізніше на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики. Нещодавно ці питання перейшли до щойно створеного Міністерства регіональної політики і будівництва. Часті зміни підпорядкування, переорієнтація провідних фахівців з архітектури на іншу діяльність, розпорошеність напрацьованих матеріалів — все це звичайно не на користь пам'яткам архітектури, до стану яких по великому

рахунку байдуже ставляться як в центральних державних органах, так і на місцях. Справа обліку пам'яток археології, історії, монументального мистецтва покладена на Міністерство культури України, цими питаннями займаються академічні інститути — Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Інститут українознавства НАН України (м. Львів). Пам'ятки садово-паркового мистецтва і ландшафтні знаходяться у підпорядкуванні Міністерства природи. На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад.

Вдосконалення структури управління в пам'яткоохоронній галузі — одна з важливих проблем збереження пам'яток. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без постійного удосконалення системи державного управління пам'яткоохоронною справою, без організаційних і структурних змін. Певним кроком на шляху організації системи пам'яткоохоронної роботи стада затверджена 30 березня 2002 р. Кабінетом Міністрів України постанова «Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини» (тепер — Департамент національної культурної спадщини та культурних цінностей) у складі Міністерства культури як урядовий орган державного управління з відповідними структурами на місцях. Створивши новий орган урядовці не забезпечили територіальні підрозділи відповідним централізованим фінансуванням, що призводить до неможливості виконання управліннями культури на місцях усіх повноважень, передбачених чинним законодавством. В першу чергу, це стосується паспортизації нерухомої спадщини, створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України — Державної інформаційної системи обліку пам'яток культурної спадщини України, до якої включаються пам'ятки національного і місцевого значення. Крім поділу пам'яток на дві категорії — місцевого і національного значення, найбільш відомі пам'ятки світового значення вносяться до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Станом на початок 2012 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України із загальної кількості пам'яток, що перебу-

вають на державному обліку внесено лише 4555 пам'яток. Постановою Кабінету Міністрів України № 928 від 03.09.2009 р. до Реєстру включено 744 пам'ятки за категорією національного значення: 264 — історії, 428 — археологія, 47 — пам'яток монументального мистецтва. За категорією місцевого значення в період 2005–2011 років наказами Міністерства культури України до Реєстру включено 3376 пам'яток місцевого значення⁶⁷, в 2012 р. — 435. На державному обліку в м. Києві перебуває 3114 об'єктів культурної спадщини (з внутрішньо комплексними), в той же час до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесено 798 пам'яток. Порівнюючи кількість пам'яток культурної спадщини, внесених до Реєстру, з кількістю об'єктів, що перебувають на державному обліку, можна констатувати, що процес формування Реєстру відбувається дуже повільно, навіть важко прогнозувати, коли буде остаточно сформований Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Робота над складанням Реєстру складний і тривалий процес, який вимагає спільних зусиль наукових, державних інституцій, громадських організацій, відповідних коштів для підготовки пакету необхідних документів на кожний об'єкт, запропонований до Реєстру. Об'єкт культурної спадщини набуває статусу пам'ятки після включення його до Реєстру. Це не проста схема, яка включає проведення інвентаризації, складання Переліків (списків) об'єктів, взятих на державний облік відповідно до Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», підготовку пакету документів, які затверджує Науково-методична рада при Міністерстві культури України. Формування Реєстру на законодавчому рівні регламентують два документи: Закон України «Про охорону культурної спадщини» і Постанова Кабміну № 1760 від 27.12.01 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України до Реєстру заносяться об'єкти культурної спадщини національного значення з особливою історичною або культурною цінністю, які повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з критеріїв, які справили значний

вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни. Вони повинні бути безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентувати шедевр творчого генія, стати етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; бути витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю⁶⁸. Об'єкт культурної спадщини набуває статусу пам'ятки відповідно статей 4 і 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» тільки після включення його до Державного реєстру. Як показує практичний досвід, формування Реєстру — довготривалий процес, який вимагає спрощення механізму підготовки, виготовлення облікової документації і включення об'єктів культурної спадщини до Реєстру, унормування законодавчих документів, збільшення спеціалістів з підготовки Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Дуже відповідально слід ставитися до зняття того чи іншого об'єкта з обліку навіть при наявності його поганого фізичного стану, а ще гірше — з міркувань будівельників, інтересів при реконструкції міст, нового будівництва тощо. Громадський діяч, один з ініціаторів створення Українського товариства пам'яток історії та культури М. Брайчевський писав: «Пам'ятки історії та культури є загальнонародною, загальнолюдською спадщиною. Чим більше об'єктів знаходиться під державною охороною, тим краще. І кожна спроба встановлювати «контрольні цифри», регламентувати кількість об'єктів, що охороняються, являється аморальною і злочинною. Підняти руку на спадщину — так само аморально, як знищувати результати праці наших сучасників»⁶⁹.

Створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, розробка методичних засад по його підготовці покладена на Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень при Міністерстві культури України. Основна робота з перевірки стану пам'яток, підготовці пакету документів на всі історико-культурні об'єкти, в тому числі на щойно виявлені в ході пошукової науково-дослідної діяльності, виконується на місцях. Робота над Реєстром дозволяє переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні, на основі нових концептуальних засад визначити підходи щодо пам'яток національного значення.

Більшість пам'ятників, споруджених за радянських часів, увічнювали події революції, громадянської і Великої Вітчизняної війни, пам'ять про командирів Червоної гвардії і Червоної армії. В містах і селах споруджувались пам'ятники В. Леніну, державним і партійним діячам радянської доби, переважна більшість з яких не відповідала мистецьким критеріям, а також історичним реаліям з погляду сьогодення. Ці пам'ятки потребують перегляду на предмет їх цінності як мистецьких творів, а також відповідності зазначеним критеріям створення Реєстру. З пам'ятників партійним і державним функціонерам, які являються мистецькими творами, виконаними знаними фахівцями, слід створити Музей доби тоталітаризму, про який давно тривають розмови, але питання так і не вирішено.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України мають бути внесені пам'ятки історії, які репрезентують основні, найбільш значні події історичного, соціального, культурного розвитку українського народу, становлення України як незалежної держави, життя і діяльність видатних діячів нашої держави. З іншого боку, завдяки процесу виявлення пам'яток у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України» збільшилася кількість пам'яток історії за рахунок об'єктів, які відображають події стародавньої і середньовічної історії, національно-визвольний рух в Україні в 20–50-ті роки ХХ ст., голодомори і політичні репресії. Дані, що містяться в Реєстрі, є основними джерелами інформації про пам'ятки культурної спадщини, територію пам'яток та зони їх охорони. Ця інформація важлива під час формування та введення державного земельного кадастру, державного містобудівного кадастру, інших інформаційних банків даних, що використовують зазначену інформацію. Практично всі області провели ґрунтовну роботу по підготовці відповідних матеріалів до Державного реєстру, які передані до Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури. Частина матеріалів пройшли відповідне рецензування і апробацію в Інституті історії України НАН України. Слід зазначити, що надмірна заідеологізованість, однобічний, часто кон'юнктурний підхід призвели до того, що до Переліків об'єктів по включенню до Реєстру внесена значна

кількість пам'яток, які не відповідають визначеним критеріям. В той же час, не включені пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом 20–50-х років ХХ ст., голодоморами і політичними репресіями, національними героями, імена яких були заборонені. Для удосконалення роботи над Реєстром, розробці нових концептуальних засад у відборі пам'яток підготовлені методичні рекомендації щодо обліку, проведення обстеження стану пам'яток садово-паркового мистецтва, з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки, віднесення культурних ландшафтів до об'єктів культурної спадщини, визначення предмета охорони нерухомих об'єктів археологічної спадщини, предмета охорони пам'яток історії⁷⁰.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України включаються історико-культурні об'єкти, що знаходяться на території заповідників. В Україні створено 63 державних історико-культурних заповідники, у тому числі 25 знаходяться у підпорядкуванні Міністерства культури України, з них 24 мають статус національних⁷¹. На території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору на державному обліку перебуває 379 пам'яток та об'єктів культурної спадщини, з них 28 — пам'ятки національного значення, 206 об'єктів — щойно виявлені⁷².

Протягом останніх років понад 300 об'єктів історико-культурних заповідників було включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, і основною підставою для цього стала підготовлена облікова документація. На жаль, більшість з пам'яток на території заповідників не включена до Державного реєстру, оскільки необхідна документація виконана приблизно на 70%, великий відсоток облікової документації виконаний на низькому науково-методичному рівні. В той же час, у ході роботи над Зводом про всі пам'ятки і щойно виявлені об'єкти історико-культурної спадщини готуються ґрунтовні статті з включенням їх до Зводу, наукової основи Реєстру. Це, певною мірою, є охоронною грамотою для їх захисту і збереження.

Велика кількість пам'яток, що знаходяться на території заповідників, перебувають в аварійному технічному стані. Проведення будь-яких ремонтних, реставраційних, консервацій-

них робіт, здійснення заходів з охорони, використання, реставрації, музеєфікації пам'яток, згідно з чинним законодавством, має виконуватися відповідно розробленої науково-проектної документації кваліфікованими спеціалістами на високому науково-технічному рівні. На жаль, приклади проведення непрофесійних ремонтно-реставраційних робіт в останній час стають дедалі частішим явищем. Підтвердженням цьому можуть слугувати події в Кам'янці-Подільському, де у серпні 2011 р. обвалилася нещодавно відреставрована башта «Кам'янець». Не менш проблемними, а тому й актуальними є питання, пов'язані з майном, балансовою приналежністю і використанням пам'яток та об'єктів культурної спадщини заповідників. Питання приналежності, цільового використання пам'яток та об'єктів культурної спадщини є досить непростим для Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, в корпусах якого розміщується близько 40 організацій різного спрямування (деякі з них культурно-мистецького та пам'яткоохоронного профілю), які не пов'язані з історією та діяльністю монастиря і заповідника. Всі заповідники мають велике значення для перспективи розвитку туризму в Україні, але їх потенціал використовується недостатньо, оскільки це пов'язано із нерозвинутою інфраструктурою обслуговування.

Як відомо, за загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Україна має великий історико-культурний потенціал, і її пам'ятки мають гідно репрезентувати Україну у світовій і європейській спільноті. Історико-культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. Але з понад 140 тис. пам'яток історії та культури, 63 заповідників до Списку всесвітньої спадщини включені лише шість найменувань (7 визначних пам'яток). Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (Канада, 7–12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої

Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), 2005 р. — пункти геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях (1816–1855 рр.), 2007 р. — букові праліси Карпат⁷³. Станом на 2008 р. у списку вже п'ять об'єктів України. 29 червня 2011 р. 35-а сесія Комітету Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО включила до Списку всесвітньої спадщини колишню резиденцію митрополитів Буковини і Далмацію (нині центральний корпус Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича).

Останнім часом постало питання про внесення додаткових пропозицій від України до Списку всесвітньої культурної спадщини. Згідно міжнародних документів до Списку заносяться об'єкти, які мають виняткову загальнолюдську цінність, що виходить за межі національних кордонів і презентують неоціненний характер для сучасних і майбутніх генерацій усього людства. Варто нагадати, що на цей час до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО внесено загалом 15 українських номінацій, з яких дві — природні пам'ятки.

- Археологічна пам'ятка «Кам'яна Могила» (Запорізька обл.);
- Астрономічні обсерваторії України;
- Бахчисарайський ханський палац (м. Бахчисарай, АРК);
- Судацька фортеця (м. Судак, АРК);
- Культурний ландшафт каньйону Кам'янець-Подільського;
- Історичний центр міста і порт Одеси;
- Історичний центр м. Чернігова (м. Чернігів);
- Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Кирилівська та Андріївська церкви та Києво-Печерська Лавра (розширення існуючої номінації «Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами XI–XVIII ст. та Києво-Печерська лавра (XI–XIX ст.)» (розширення меж існуючої номінації) (м. Київ);
- Миколаївська астрономічна обсерваторія (м. Миколаїв);
- Канівські Дніпровські схили з могилою Тараса Шевченка (м. Канів);
- Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (5 ст. до н.е. — 14 н.е.) (м. Севастополь);

- Торгові пости та фортифікаційні споруди на Генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря;
- Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі;
- Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська обл.);
- Дендрологічний парк «Софіївка» (м. Умань, Черкаська обл.).

Дві номінації «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (5 ст. до н.е. — 14 н.е.)» і спільна транскордонна номінація «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі» внесені для розгляду на включення до Списку все-світньої спадщини влітку 2012 р. До останньої номінації увійшли найбільш цінні пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури Польщі і України — по 8 від кожної країни. Зокрема, 4 зі Львівщини: церква св. Юрія 16–17 ст. (м. Дрогобич), церква Пресвятої Трійці 1720 р. (м. Жовква), собор Пресвятої Богородиці 1833 р. (с. Матків, Турківський р-н), церква Зіслання св. Духа (с. Потелич, Жовківський р-н) і по 2 церкви з Прикарпаття і Закарпаття. Але необхідно вирішити низку проблемних питань, у тому числі по охороні і збереженню пам'яток, оформлення відповідної документації. Кілька українських номінацій потребують додаткового опрацювання. Йдеться насамперед про такі з них: Культурний ландшафт каньйону Кам'янець-Подільського; Історичний центр міста і порту Одеси; Історичний центр Чернігова, IX–XIII ст.; Канівські Дніпровські схили з могилою Тараса Шевченка (м. Канів). Окремі номінації, зокрема «Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами (XI–XVIII ст.) та Києво-Печерська лавра (XI–XIX ст.)» потребують розширення за рахунок приєднання до неї двох додаткових об'єктів — Кирилівської та Андріївської церков у м. Києві, запропонувавши їх складовими транснаціональної номінації. Для цього необхідно переосмислити існуючу ситуацію із забудовою історичного центру міста, переглянути Генеральний план розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р., запропонувавши більш конкретні заходи, містобудівні рішення в районах, де знаходяться ці пам'ятки і, загалом, де сконцентрована основна маса найціннішої культурної спадщини.

Одним з найбільш визначних комплексів археологічних пам'яток, які репрезентують становлення і розвиток індоєвро-

пейської цивілізації на території України, є державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна могила» (Запорізька обл.). Аналогів цій пам'ятці, яка датується 20 тис. р. до н.е., немає у світовій археологічній спадщині. Вивчення петрогліфів підтверджує, що Кам'яна Могила була центром духовної культури великої території, відомим далеко за межами українського Причорномор'я⁷⁴. Комплекс складається з кількох різночасових поселень, зосереджених навколо пагорба, що утворює скупчення кам'яних брил пісковика з великою кількістю печер та гротів. На кам'яних стінах гротів фіксується понад 1000 петрогліфів з символічними, антропоморфними та зооморфними зображеннями, більшість з яких, на думку вчених, були створені за доби бронзи⁷⁵.

Миколаївська астрономічна обсерваторія входить до так званих серійних номінацій, що розглядаються як серія споруд — чотири обсерваторії на території України: Миколаївська, Кримська, астрономічна обсерваторія Київського і Одеського національних університетів, а також обсерваторії в Німеччині, Великобританії, Франції, Росії, США, Аргентині та Китаї. Ця споруда демонструє важливий обмін людськими цінностями протягом певного періоду в межах культурного регіону світу в сфері розвитку технологій.

Фортеці Судак, Чембало та Феодосія, розташовані у південній частині Криму, було запропоновано включити до серійної транснаціональної номінації «Торгові пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря», яка внесена до попереднього списку від України у 2010 р. за критеріями, що демонструють важливий обмін людськими цінностями протягом певного періоду в межах культурного регіону в сфері розвитку архітектури та ландшафтного планування. Архітектурні ансамблі фортець є винятковим прикладом взаємодії людини з природним ландшафтом у сфері фортифікаційного мистецтва та розбудови міст та морських портів, які демонструють майстерне використання особливостей ландшафту для створення стратегічно важливих оборонних центрів на домінуючих висотах, штучних терас, а також використання виняткових особливостей бухти для за-

хисту та стоянки кораблів. Стосовно подальшого просування цієї перспективної номінації кожний об'єкт потребує окремого опрацювання.

Крім зазначених пам'яток, до Попереднього списку всесвітньої культурної спадщини можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема національний заповідник «Хортиця», унікальні печери Тернопільської області (Вертеба і Оптимістична), державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (Черкаська обл.), Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (Чернігівська обл.) та інші об'єкти. Збагатило б знання не тільки про нашу країну, а й про світову цивілізацію внесення до Списку Національного заповідника «Хортиця». Розташований на кордоні двох ареалів Дніпра, острів Хортиця є найбільшим річковим островом Європи. З прадавніх часів він відігравав важливу стратегічну роль на Дніпровському річковому шляху, посідав важливе місце на шляху «із варяг у греки»⁷⁶. Острів є комплексною історико-культурною і природною пам'яткою, на території якого нараховується близько 70 пам'яток археології та історії. Хортиця пов'язана з таким феноменом, як українське козацтво, з історичною пам'яттю про його звитягу. Поряд з Хортицею розташований острів Мала Хортиця, де князь Дмитро Вишневецький в 1552–1557 роках заснував фортецю, що стала прообразом Запорозької Січі. Унікальна і дуже яскрава історія Хортиці, закарбована в численних об'єктах культурної спадщини, визначних місцях, поєднаних із надзвичайно мальовничою природою, спонукала національно свідому громадськість домагатися створення заповідника.

Процес створення і розбудови заповідника на острові має складну і навіть драматичну історію. Атмосфера «відлиги» шестидесятих років сприяла позитивному вирішенню давньої проблеми. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником (з 1993 р. — Національний заповідник «Хортиця»). Передбачалося створення Музею історії запорозького козацтва, садово-

декоративного парку, спорудження пам'ятних знаків, присвячених козацтву. Згідно з постановою на території республіки передбачалося спорудження 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень визначних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного знаку та 14 мармурових меморіальних дощок⁷⁷.

Але зі зміною політичного керівництва в республіці відбулися певні зміни і в культурній сфері. Рішенням від 25 жовтня 1973 р. Політбюро ЦК Компартії України перепрофілювало унікальний меморіальний комплекс на Хортиці на філіал Запорізького краєзнавчого музею. З метою збереження природи острова в 1974 р. Хортицю оголошено Державним геологічним заповідником «Дніпровські пороги». З 1983 р. у складі заповідника діяв Музей історії м. Запоріжжя (з 1991 р. — Музей історії Запорозького козацтва)⁷⁸. Для подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку Національного заповідника «Хортиця» розроблено концепцію Державної програми розвитку Національного заповідника «Хортиця», яка передбачає науково-проектні, реставраційні і реабілітаційні роботи по консервації пам'яток, музеєфікації та відновленню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на острові Хортиця⁷⁹. Спільна діяльність державних структур у поєднанні з громадськими ініціативами дозволили створити унікальний заповідник, який дозволяє через збереження пам'яток, їх музеєфікацію популяризувати національну культурну спадщину, феномен українського козацтва серед широкого загалу.

Особливе місце в історії України посідає Трипільська культура, яка в контексті індоєвропейської цивілізації є однією з найбільш знакових для України. Особливості Трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку дослідників, величезною територією поширення, довготривалим періодом поступового розвитку, розташуванням поселень певними концентрованими колами. Ця культура проіснувала на нашій території майже півтори тисячі років і займала територію лісостепу Правобережної України, Молдови та Руму-

нії. Трипільці, залишивши найяскравіший слід в давній історії України, досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту. Про високий рівень матеріальної і духовної культури свідчать знаряддя праці, орнаментальні композиції на керамічних виробах, існування «прото-міст», у найбільшому з яких налічувалося від 1600 до 2700 будівель різних типів⁸⁰. Довготривале перебування населення Трипільської культури на значній території України привело її до розчинення в інших культурах, які засвоїли основні досягнення трипільців у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання, відтворюючись тисячоліттями в уже трансформованому вигляді, дійшли до слов'янських часів і збереглися у міфології та культурах слов'ян, а також інших індоєвропейських народів. Реконструкція прадавньої Трипільської культури в історико-археологічному і культурно-просвітницькому комплексі біля с. Уляники в Кагарлицькому районі (Київська обл.)⁸¹, музей в с. Трипілля на Київщині, де представлені археологічні пам'ятки, державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (Черкаська обл.), створений в 2002 р. — реально діючі програми, які популяризують Трипільську культуру, що залишила яскравий слід в давній історії України.

Одним з найбільших і найяскравіших взірців садибної архітектури, суголосний найкращим традиціям світового палацово-паркового мистецтва є Державний історико-культурний заповідник «Качанівка», якому в 2001 р. надано статус національного. Він створений в 1981 р. на основі палацового ансамблю і парку дворянської садиби, заснованої в 1770-х роках, яка і на сьогодні є єдиною комплексною пам'яткою, що збереглася. З Качанівкою пов'язані імена відомих митців того часу, діячів науки і культури. Тут бували М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, художники П. Жемчужников, М. Врубель, відомі історики Г. Житецький, М. Маркевич, О. Лазаревський, Д. Яворницький, композитор М. Глінка, великий Кобзар Т.Г. Шевченко, інші вчені, митці. Громадські і культурні діячі з метою збереження пам'яток історії, архітектури в поєднанні з природним ландшафтом докладають значних зусиль до збереження і охорони комплексу пам'яток. Поряд з державними інсти-

туціями діють громадські організації, зокрема Міжнародне товариство «Друзі Качанівки», яке ставить за мету перетворення заповідника на міжнародний культурний центр⁸².

Ці пам'ятки могли б поповнити Список всесвітньої спадщини і гідно репрезентувати Україну світовій спільноті. Україна прагне зберегти свою культурну спадщину, національні традиції, зайняти належне місце у сучасному європейському культурному процесі. Усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без осмислення свого історичного минулого шляхом вивчення і популяризації національної культурної спадщини, збереження історичної пам'яті.

З проблемами охорони і збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт — Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, який очолював академік П. Тронько (тепер — виконуючий обов'язки голови Р. Франко). Видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар започаткував Благодійний фонд з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а в травні 1995 р. звернувся до Президента України Л. Кучми з проханням підтримати цю справу. «Поетапне відтворення цього монастиря, починаючи із Золотоверхого собору, — писав О. Гончар, — стало б навіки славою і честю нашого народу, засвідчило б, що навіть у цих кризових умовах перемагає творчий геній народу, будівнича мудрість суверенної нації». 9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», а також про створення Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, були визначено її головні напрями діяльності. За участі Комісії розроблено Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, що охоплює 56 видатних пам'яток X–XIX ст., які передбачено відтворити в першу чергу. З метою сприяння фінансовому забезпеченню реалізації Програми та залученню до цього благодійних внесків і пожертв Указом Президента України в 1996 р. створений Всеукраїнський фонд

відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О.Т. Гончара⁸³. За час своєї діяльності Фонд зібрав понад 5 млн. гривень на відбудову національних святих України, з яких понад 1 млн. перераховано на відбудову Михайлівського Золотоверхого. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим і Успенським собором Києво-Печерської лаври передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату на Контрактовій площі. Фонд спрямував зібрані кошти на відбудову Церкви Різдва Христового в Києві, синагоги «Золота Роза» у Львові, мечеті Селіма у Феодосії, наскельної фортеці «Тустань» у Львові та Львівській області, Свято-Преображенського собору в Ніжині, іконостасу Мгарського монастиря в Полтавській області, пам'яток Переяслава-Хмельницького, Галича, Шарівського палацово-паркового ансамблю у Харківській області. Будуть поновлюватися старовинні замки у Чигирині на Черкащині, Бережанах Тернопільської та Корці Рівненської області. Багато шедеврів нашого народу в усіх регіонах України, внесених до програми відтворення визначних пам'яток — результат титанічної невтомної роботи Петра Тимофійовича Тронька⁸⁴.

Реалізовано програму, передбачену Указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового». Відбудовані Михайлівський Золотоверхий собор, церква Богородиці Пирогощі, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври у м. Києві, на кінець 2001 р. реставрований Володимирський собор у м. Севастополі⁸⁵.

Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон'юнктурних уподобань чи заповідання шкоди збереженням автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим, реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних

катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалої людської діяльності можлива за ряду умов. У Ризькій хартії 2000 р. «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону, для її відновлення необхідні обміри і відповідна документація. Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. «Потреба у реконструкції, — підкреслюється у Хартії, — має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними і місцевими уповноваженими органами та громадськістю»⁸⁶. Доцільним є проведення референдумів, широке обговорення у засобах масової інформації питань, що стосуються реконструкції пам'яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

У нерозривному зв'язку з проблемами відтворення, охорони і збереження окремих пам'яток знаходиться проблема охорони історичних міст, переважна більшість з яких була започаткована в далекому минулому. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. затверджено Список історичних населених місць України у кількості 401⁸⁷. У процесі життєдіяльності людини вибудовувалася просторова структура того чи іншого поселення, під впливом соціальних процесів та культурного розвитку змінювався характер забудови. Неодноразові реконструкції, перебудови і оновлення обумовили численні нашірвання в забудові та позначилися на плануванні вулиць і майданів. Все це, як зазначає Л. Прибега, знайшло своє відображення в численних об'єктах матеріальної культури, що дійшла до нас⁸⁸. Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток археології, історії, містобудування, архітектури, природних та штучних ландшафтів, які виникали, розвивалися та зазнавали змін протягом століть. Серед важливих завдань пам'ятоохоронців першочерговою є задача не тільки зберегти, а й донести до сучасників первинну планувальну структуру кожного міста, завдяки пам'яткам висвітлити політичні, соціальні, культурні процеси, що відбувалися в містах упродовж століть.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятка в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі пропонується встановлення системи охоронних зон: територія осібних пам'яток і пам'яток містобудування, у тому числі і заповідників, зона охорони пам'яток усіх видів, території об'єднаних охоронних зон пам'яток в межах історичних ареалів, археологічні території, що охороняються, зона ландшафту, зона регулювання забудови і заповідної території⁸⁹. Спрямування подальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невинно зростає. Особливу роль у цьому процесі відігравав Державний науководослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який упродовж багатьох років займався розробкою методичних рекомендацій по дослідженню міської історикокультурної спадщини⁹⁰. Ліквідація цього інституту уже найближчим часом буде взнаки, оскільки там концентрувалися архітектори-дослідники, охоронці архітектурної спадщини, а не просто архітектори-будівельники, які готові у час будівельного буму повністю змінити обличчя історичних центрів, незважаючи на діючі закони і конвенції.

У зв'язку з новим будівництвом відбувається тотальний наступ на історичні центри міст. Особливо це помітно у Києві, архітектурний образ якого формувався тисячоліттями. Заручниками сучасного будівництва стали пам'ятки архітектури та історії по вул. Володимирська, 17, де знаходилась редакція «Киевской старины»; Ірининська, 8, де зупинявся Т.Г. Шевченко; Золотоворітська, 123, де мешкав архітектор О.Беретті⁹¹. Під загрозою реконструкції бульвар Шевченка і Труханів острів. Переживши навали від іноземних орд, руйнації й пограбування в часи лихоліть, місто з тисячолітньою історією, може втратити

свій неповторний вигляд, свою гармонійність у співіснуванні стародавнього і вічно молодого⁹². Це стосується ансамблів споруд Собору Святої Софії, Києво-Печерської лаври та прилеглих монастирських споруд, які являються визначними об'єктами не тільки національної, а й світової спадщини. Проблема сучасної архітектури в історичному середовищі — знайти правильне співвідношення нового будівництва, зберігаючи при цьому традиційний характер забудови. Київ як історичне місто, де розташовані об'єкти всесвітньої спадщини, вимагає продуманої містобудівної політики і управління, в основі якої охорона і збереження культурної спадщини міста, автентичність пам'яток і його архітектурно-містобудівна цілісність. В концепції Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р. межі території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору були відкореговані згідно з рекомендаціями 32-ї сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (м. Квебек, 2008 р.). Відповідно до документу на території буферної зони нове будівництво заборонено, можлива тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без збільшення їх висотних параметрів. При цьому про всі архітектурні перетворення необхідно завчасно інформувати Центр всесвітньої спадщини⁹³.

У Чернігові в історичному центрі забудовуються вулиці Кирпоноса, Воровського, Куйбишева на місці існуючих історичних та архітектурних комплексів. У Львові бізнесові структури, отримавши в оренду оборонно-фортифікаційний комплекс «Цитадель», де знайдені залишки язичницьких жертвників, знаходиться пам'ятне місце перебування військ Б. Хмельницького, нещадно експлуатують історичну місцевість, порушуючи природно-історичний ландшафт⁹⁴. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виступило з ініціативою розробки і затвердження планів регенерації історичних центрів міст. В Одесі, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Чернівцях уже розроблені й застосовуються спеціальні правила забудови й реставрації історичних та заповідних районів⁹⁵.

Останнім часом у суспільстві значно актуалізувалися проблеми, пов'язані з пам'ятками. Різні аспекти — від руйнації і нищення пам'яток, зняття з постаментів пам'ятників діячам

тоталітарної доби, будівництва хмарочосів у заповідних зонах до спорудження пам'ятників борцям за незалежну Україну — стали предметом широкого обговорення в суспільстві. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією, яка була нав'язана суспільству, супроводжувався нищенням духовності народу, його культурної спадщини. Він проявив себе руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст. Для увічнення найвизначніших подій історії, видатних партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на честь партійних і державних керівників перейменовували міста і села, площі і вулиці, їм споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу або перенесення пам'яток радянського періоду до Музею тоталітаризму, створення якого на часі. Вирішення цих питань, а також перейменування вулиць, на нашу думку, необхідно проводити за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників». З іншого боку, розуміння того, що міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів. Потрібно визначити і сформувати єдиний центральний орган (спеціальний підрозділ Міністерства культури, Інституту національної пам'яті або іншого відомства) із правом видачі дозволу на спорудження, переміщення або демонтаж пам'ятників. На такий орган слід покласти обов'язки охорони існуючих монументів, складання і оновлення Державного реєстру нерухомих пам'яток, контроль за виконанням органами влади усіх рівнів відповідного законодавства. У складі такого підрозділу належить працювати фахівцям-консультантам із питань історії, мистецтвознавства, містобудування, культурології, здатними надавати експертні висновки з суперечливих питань. При цьому слід урахувати

загальний процес демократизації суспільного життя, коли органам місцевого самоврядування надається більша самостійність у вирішенні економічних і соціокультурних питань. Державна політика формування історичної пам'яті обов'язково має здійснюватися із урахуванням місцевих особливостей. У випадках відкритого протистояння, необхідно пропонувати компромісні варіанти вирішення суперечностей і не нав'язувати несприйнятливих для територіальних громад символів. Але при цьому варто відокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. Громадські обговорення можуть значною мірою вирішити це питання. У проблемних регіонах рішенням про демонтаж пам'яток тоталітаризму повинна передувати широка і послідовна інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення. За допомогою засобів масової інформації, проведення конференцій, публікацій архівних документів і популярних досліджень відомих істориків можна значною мірою вплинути на громадську думку. За прикладом посткомуністичних європейських країн слід створити окремі місця зберігання пам'ятників тоталітарної доби. Наявність таких Музеїв комуністичної символіки принаймні знизить конфліктність у справі очищення меморіального простору України, введе цей процес у рамки законних дій.

З 2005 р. серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща ідея створення архітектурно-історичного комплексу «Алея видатних діячів України» у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. В 1909 р. за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства була схвалена концепція створення у Києві комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі. В остаточному варіанті оргкомітет ухвалив рішення про спорудження 8 пам'ятників на площі перед будинком Присутствених місць (Софійська пл.). Але цей проект, як і попередній, вимагав значних коштів на облаштування місцевості і створення монументів. Єдиним пам'ятником, який був споруджений в 1911 р. на Михайлівській площі, став пам'ятник княгині Ользі (ск. Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе)⁹⁶.

В роки Української революції серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій по охороні могил гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які померли далеко від батьківщини. В червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині⁹⁷.

В дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила»⁹⁸. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості громадян. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху видатних людей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили І. Мазепи, П. Орлика, П. Сагайдачного не збереглися⁹⁹.

Незважаючи на низку ювілейних дат, президентський указ від 16 травня 2005 р. про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки М. Грушевського, Є. Петрушевича, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Лівницького, К. Лівницького, С. Голубовича, утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР¹⁰⁰ пам'ятників більшості видатним українським борцям за незалежну Українську державу немає.

Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то після Помаранчевої революції настали певні зрушення до утвердження символів, які персоналіфікують Україну. Для того, щоб ідея створення Алеї героїв чи Національного пантеону стали реальністю на початку XXI століття необхідно докласти значних зусиль як з боку державних інституцій, так і громадськості. В першу чергу, має бути розроблена концепція створення такого комплексу, вироблені чіткі критерії добору постатей, вирішення питання місця розташування комплексу, проведення міжнародного конкурсу для виконання всіх робіт на високому мистецькому рівні¹⁰¹.

Важливою проблемою для створення Алеї героїв чи Національного пантеону, як і в цілому для вирішення пам'яткоохоронних заходів, є фінансування. В цьому контексті доцільним є вивчення досвіду зарубіжних країн з розвиненою економікою. Створення благодійних фондів, залучення недержавних інституцій, які опікуються пам'ятками, розвиток інфраструктури туризму, включення до туристичної індустрії багатой національної культурної спадщини дасть можливість певною мірою отримати кошти на охорону пам'яток. Цікавість вітчизняних і зарубіжних туристів викличуть маршрути по давньоруським містам, гетьманським столицях, козацькими й чумацькими шляхами, великий літописний торговий шлях «Із варяг в греки», перспективний для майбутнього транскордонного проекту, до якого могли б приєднатися зарубіжні країни¹⁰².

Велика кількість проблем з охорони і збереження національної культурної спадщини можлива за активної співпраці держави з громадськими пам'яткоохоронними органами. Виконання пам'яткоохоронного законодавства, чітке дотримання всіх нормативно-правових актів, налагоджена вертикальна структура діяльності пам'яткоохоронних органів з належним фінансуванням — один із шансів вирішення питань по збереженню національної культурної спадщини. Національна програма «Культурна спадщина», ініційована Гуманітарною радою при Президенті України, може надати новий імпульс у збереженні національного культурного багатства, зрушити з місця підготовку «Зводу пам'яток історії та культури України», наукової бази Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

3. Досвід підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» в державах на пострадянському просторі

Для вирішення питань мовної, освітньої, культурної політики в сфері збереження історичної пам'яті, пошуку національної ідеї, формування іміджу держави за кордоном важливим є розвиток гуманітарної політики, яка всіма можливими засобами має консолідувати суспільство, забезпечити його духовний розвиток, культурні потреби кожного громадянина. Серед пріоритетних завдань реалізації державної гуманітарної політики важливим є збереження культурних цінностей, матеріальних і нематеріальних пам'яток національної культурної спадщини, використання її для духовного та економічного розвитку суспільства. Культурна спадщина — це значний пласт пам'яток історії та культури, одна із складових суспільного знання і масової інформації, доступної для населення, важлива ланка туристичної інфраструктури. Без вирішення проблем збереження пам'яток історії та культури неможливо вибудувати чітку культурну політику, яка безпосередньо пов'язана з використанням національної спадщини в духовному вихованні. «Пам'ятки минулого.... — писав академік Д.С. Ліхачов, — це значний і невблаганний лекторій, який учить патріотизму, сприяє естетичному вихованню»¹⁰³.

Одним із найбільш масштабних проектів з вивчення і збереження пам'яток історії та культури стала підготовка «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР», в якому об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій,

великого загалу пам'яткоохоронців. Планувалося видати томи у кожній союзній республіці. «Звід пам'яток історії та культури» — це державний документ, який включає всі пам'ятки, які знаходяться на державному обліку і щойно виявлені культурні об'єкти. Це ілюстроване науково-довідкове видання, до якого мають бути включені основні дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури, щоб скласти цілісну картину культурної спадщини народів Радянського Союзу. Осягнути роль і значення цієї грандіозної праці можна лише з відстані часу. Матеріали Зводу дозволять ширше пропагувати вітчизняне історико-культурне надбання, показати місце і роль національної культурної спадщини кожного народу в світовій культурі, сприятимуть вихованню патріотизму, поширенню знань про видатні події і постаті, історичні, археологічні та художні цінності. Одна з головних умов роботи над Зводом - це включення до Зводу всіх пам'яток історії та культури, які стоять на державному обліку і які виявлені у процесі дослідження. Складність роботи полягала у вивченні всіх наявних письмових джерел про видатних діячів, історичні події, натурному обстеженні пам'яток з встановленням точних адрес розташування, фіксації всіх меморіальних об'єктів.

Відправною точкою цієї грандіозної ідеї по задуму і важливості, масштабності по втіленню стала постанова від 2 жовтня 1967 р. «Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР», прийнята на спільному засіданні Президії Академії наук СРСР і колеґії Міністерства культури СРСР. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей, співробітництва різних держав у сфері охорони історичних та культурних пам'яток¹⁰⁴. На основі Зводу планувалася підготовка атласу пам'яток, створення довідкової бази по історико-культурному надбанню країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів¹⁰⁵. У постанові Академії наук СРСР, Міністерства культури СРСР, Дежкомвидаву СРСР, прийнятій 24 березня 1982 р. йшлося про підготовку і випуск республіканських зводів пам'яток історії та культури, були визначені

наукові установи, яким доручалася підготовка Зводу, затверджені «Основні правила видання Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР»¹⁰⁶, де конкретизовані принципи видання Зводу, структура томів. Зокрема зазначалося, що обсяг тому не повинен був перевищувати 100 друкованих аркушів. Для керівництва виданням Зводу створювалася Головна редакційна рада, в союзних республіках — Головні редакційні колегії, випуск Зводу доручався видавництву «Наука», де створювалася спеціальна редакція.

Науково-організаційна і методична робота покладалася на Інститут історії СРСР АН СРСР (пам'ятки історії), Інститут археології АН СРСР (пам'ятки археології), Державний інститут мистецтвознавства Міністерства культури СРСР (пам'ятки містобудування, архітектури та мистецтва). До роботи над цим грандіозним виданням підключалися вищі і середні навчальні заклади, науково-дослідні інститути АН СРСР, Міністерства культури СРСР, архіви, музеї, республіканські товариства охорони пам'ятників історії та культури. До підготовки статей про пам'ятки воєнної історії пропонувалося залучити вчених Інституту воєнної історії Міністерства Оборони СРСР (нині МО РФ), про пам'ятки промислової архітектури, історії техніки і промислового виробництва — науковців Інституту історії природознавства і техніки ім. С.І.Вавилова РАН, Інституту культури Міністерства культури РСФРР (тепер НДІ культурології РФ).

По кожній союзній республіці кількість томів визначалася у відповідності з кількістю областей, країв, автономних республік згідно адміністративного поділу СРСР. В 1968 р. видані перші методичні рекомендації, в яких були сформульовані принципи підготовки видання, положення по втіленню в життя важливого проекту в культурній сфері, аналогів якому не було в світовій практиці. З 1969 р. розпочалося натурне обстеження пам'яток, робота з архівними і літературними джерелами. Наукові напрацювання щодо дослідження історико-культурного надбання, методика підготовки видання були викладені у наукових випусках: «Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР» (вып. 3, М., 1972; вып. 7, М., 1975; М. 1986). В них були сформульовані основні

принципи підготовки і структура видання в цілому та окремих томів, характер вступних статей, а також матеріалів про пам'ятки різних видів, запропоновані вимоги до ілюстративного і картографічного матеріалу, зразок уніфікованої форми звітної документації про нерухомі пам'ятки культурної спадщини.

Том про пам'ятки кожної області містив вступну статтю із коротким оглядом розвитку історії та культури області, загальною характеристикою пам'яток. Основний зміст тому склали науково-довідкові статті разом з ілюстративним матеріалом. Нариси про пам'ятки готувалися за певною схемою: точна адреса, коротка характеристика події або постаті, з якою пов'язана пам'ятка, докладний опис меморіальної частини, стан збереженості та використання пам'ятки. Статті розташовувалися в алфавітному порядку їх назв спочатку в обласному (центрі Автономної республіки) місті, потім по районах (в алфавітному порядку районів) і, нарешті — в населених пунктах, розташованих за алфавітом. Пам'ятки, розташовані за межами населених пунктів (місця боїв, заповідні території, археологічні об'єкти тощо) розташовувалися за списком пам'яток найближчого населеного пункту. Населеним пунктам, які мали велике історичне або архітектурно-художнє значення, присвячувалися короткі оглядові нариси. До всіх статей додавалася докладна бібліографія. Довідковий апарат тому складався із іменного і географічного покажчиків, картосхем розташування пам'яток у центральному, містах обласного підпорядкування, районних центрах ¹⁰⁷. Запропонована структура обласних томів, на нашу думку, виявилася вдалою і залишається без змін упродовж роботи над Зводом. Хоча виникають пропозиції щодо її удосконалення для покращення пошуку пам'яток не тільки за їх розташуванням, а й за їх назвами. Це можна реалізувати при розробці відповідної електронної бази і переведення матеріалів Зводу на електронні носії. За попередніми розрахунками планувалося завершити все видання упродовж 20 років, обсяг тому по кожній області планувався 24–25 друкованих аркушів (150 кольорових і чорно-білих ілюстрацій і 100 планів).

Першими приступили до підготовки Зводу російські науковці. В 1966 р. в Інституті мистецтвознавства Міністерства

культури СРСР був створений відділ Зводу пам'яток архітектури і монументального мистецтва, на який покладалася організаційна і науково-методична робота. Перший етап спільної роботи з іншими інститутами передбачав науково-методичну розробку єдиних принципів відбору і включення пам'яток до Зводу. Наступна фаза складалася із суто практичних завдань. Перед дослідниками стояли непрості завдання — вивчити літературні і архівні джерела, провести повне обстеження всіх нерухомих пам'яток — археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, створивши банк даних з відповідним ілюстративним і картографічним матеріалом. Після фронтального обстеження пам'яток на співробітників відділу покладалися завдання з написання, редагування текстів, підбору ілюстративного матеріалу, підготовці географічного, іменного покажчиків, безпосередня робота з видавництвом. В результаті обстеження тільки Центрального регіону Росії у відділі був створений великий архів з облікової документації, ілюстративного і картографічного матеріалу на 70 тис. пам'яток. Рукописи перших підготовлених томів виявилися обсягом 60–80 др. арк., а кількість ілюстрацій становила від 1200 до 1500 у кожному томі. Проект, який планувалося завершити за 20 років, виявився набагато складнішим, і реалізувати його в зазначені строки виявилось нереальним. Врахувавши досвід роботи над макетами перших томів, Міністерство культури РФ, Академія наук СРСР і Державний комітет у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі СРСР в 1980-ті роки прийняли рішення про випуск окремих томів Зводу з різних видів пам'яток.

Для реалізації державної програми в Інституті археології АН СРСР в 1972 р. був створений відповідний відділ, співробітники якого протягом 1972–75 рр. підготували сім випусків «Методических рекомендаций по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СРСР», акцентуючи увагу на дослідженні пам'яток археології і підготовку археологічного розділу Зводу¹⁰⁸. Розпочалося фронтальне обстеження пам'яток археології, проведена паспортизація 42 тис. пам'яток в 66 регіонах Росії. Паралельно з обстеженням вчені приступили до напи-

сання археологічних розділів Зводу. В 1982 р. у видавництво були передані рукописи перших томів, присвячених пам'яткам археології Брянської і Смоленської областей. На цьому робота по Зводу була призупинена, оскільки відділ, який займався підготовкою Зводу в Інституті археології СРСР з 1988 р. приступив до нового проекту — підготовці науково-довідкового видання енциклопедичного характеру «Археологічна карта Росії». До 2012 р. видано 28 томів про 23033 пам'ятки археології¹⁰⁹.

Згідно з постановою Президії Академії наук СРСР, Міністерства культури СРСР, Держкомвидаву СРСР від 24 березня 1982 р. «Про порядок видання Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР» і постановою Ради Міністрів РСФРР від 20 листопада 1987 р. «Про видання Зводу пам'ятників історії та культури РСФРР» 12 січня 1988 р. був затверджений спільний документ з підготовки томів Зводу і план видання томів на період до 2010 р. План включав 27 позицій, у тому числі по 20 областям, 5 автономним республікам, Приморському краю і місту Ленінград. Була створена Головна редакційна колегія Зводу пам'яток історії та культур РСФРР з 21 чоловік, до якої увійшли керівники міністерств і відомств, директори інститутів, у тому числі Інституту археології АН СРСР академік Б. Рибаків, Інституту історії СРСР АН СРСР академік С. Хромов. Очолив редакційну колегію заступник Голови Ради Міністрів РСФРР Є.Чехарін¹¹⁰. До підготовки масштабної праці залучалися вчені академічних та науководослідних інститутів Міністерства культури СРСР і РСФРР, вищі начальні заклади, а також Ярославський і Новгородський музеї — заповідники. У зв'язку з великим обсягом Зводу передбачалося створення спеціальної редакції у видавництві «Наука» з організацією через «Академкнигу» попередніх замовлень. У постанові розглядалися питання фінансування, пов'язані з охороною, обстеженням і паспортизацією пам'яток за рахунок фінансів з державного бюджету, цільового виділення коштів на потреби редакції Зводу видавництва «Наука». Фінансування робіт по підготовці Зводу передбачалося також за рахунок бюджетних асигнувань, які виділялися на охорону і реставрацію пам'яток у регіони, спеціальних ресурсів місцевих

органів охорони пам'яток історії та культури від передачі пам'яток в оренду та інших джерел. Важливою була пропозиція щодо включення теми «Звід пам'ятників історії та культури РСФРР» у державні науково-дослідницькі плани бюджетних наукових установ. В 1989 р. була оголошена підписка на «Звід пам'яток історії та культури РСФРР» у 80 томах. Видання першого тому по Брянській області, відповідальним редактором якого був призначений заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР А. Сахаров, був запланований на 1989–1990 рр.¹¹¹

Проведення широкомасштабного обстеження пам'яток у всіх регіонах Російської Федерації, підготовка статей про пам'ятки всіх видів не можливі були без вирішення низки організаційних питань, спільної роботи фахівців з археології, архітектури, містобудування, мистецтвознавства, історії, філології, архівної і бібліотечної справи, музеєзнавства, краєзнавства, широкого загалу пам'яткоохоронців, залучення до підготовки Зводу викладачів і студентів вишів. Для керівництва роботою по підготовці Зводу згідно «Положення про редакційну колегію тому Зводу пам'ятників історії та культури РСФРР» створювалися редакційні колегії, бюро і робочі група. На місцеві органи влади із залученням громадських організацій — Всеросійського товариства пам'ятників історії та культури і Радянського фонду культури — покладалося дообстеження пам'яток і проведення додаткових робіт з фотофіксації. На цих питаннях була акцентована увага в постанові Головної редакційної колегії Зводу пам'ятників історії та культури РСФРР від 14 січня 1988 р.¹¹²

Результатом роботи відділу Зводу пам'яток архітектури і монументального мистецтва Державного інституту мистецтвознавства Міністерства культури РФ, який протягом сорока років очолювали доктори мистецтвознавства: засновник відділу І. Маковецький та один із ініціаторів створення Зводу, член-кореспондент РАН О.Швидківський, став вихід у видавництві «Наука» 8 капітальних томів Зводу. Том «Зводу пам'ятників архітектури і монументального мистецтва» по Брянській області вийшов у 1998 р., наступним у 1999–2000 рр. був тритомник по Івановській, в 2001 р. — Смоленський том. В 2002 і 2006 рр.

побачили світ перші два томи дев'ятитомного Зводу Тверської області, в 2003 р. — перший із чотирьох томів по Володимирській області, в 2009 — другий том. Видані томи Зводу містять тільки два види пам'яток — архітектури і мистецтва, пам'ятки археології та історії в томах не представлені взагалі, що не відповідає загальній концепції Зводу.

Водночас проводиться робота над Рязанським, Калузьким, Костромським і Ярославським томами. Розгортається обстеження пам'яток архітектури і монументального мистецтва Архангельської, Вологодської і Нижньгородської областей¹¹³. В останні роки робота по підготовці Зводу дещо призупинилася, незважаючи на великий обсяг зібраного матеріалу і зацікавленість професіоналів не тільки у виданні наступних томів, але й перевиданні попередніх, які вважаються бібліографічними раритетами. При виділенні бюджетних коштів на підготовку і видання Зводу плани випуску томів по Рязанській, Тверській і Костромській області не виконуються з 2009 р. Однією з причин є переорієнтація наукового колективу на виконання інших планових тем.

Поряд із централізованим виданням томів Зводу за рахунок фінансування з федерального бюджету, проводиться значна робота по дослідженню пам'яток на регіональному рівні. Видані каталог «Пам'ятники історії, архітектури і монументального мистецтва Новосибірської області» у двох книгах (2012 р.), «Звід пам'ятників історії та культури Свердловської області» у двох томах (2008 р.), опубліковані «Матеріали Зводу пам'ятників історії та культури РСФРР» по Псковській (М., 1975 р.), Пермській (1978 р.), Вологодській (1979 р.), Рязанській (1980 р.), Ростовській (1989 р.) областям¹¹⁴. Окрім підготовки томів Зводу співробітники відділу проводять значну роботу по дослідженню широкого кола проблем архітектури і монументального мистецтва. Починаючи з восьмидесятих років минулого століття видані сім випусків збірника «Пам'ятники архітектури і монументального мистецтва»¹¹⁵, каталоги по містам Тверської, архітектурі Івановської областей, Червона книга «Судьба культурного насліддя в ХХ ст.» з трьох томів, яка в 2003 р. отримала Золотий диплом Союзу архітекторів. Великий

суспільний резонанс мають щорічні фотовиставки «Невідома Росія», які з 2004 р. проводяться у різних містах. Питання охорони і збереження культурної спадщини окремим розділом визначені у Федеральній цільовій програмі «Культура Росії (2012–2016 роки)», в якій акцентується увага на продовженні підготовки і виданні наступних томів Зводу¹¹⁶.

Продуктивною була робота чисельного структурного колективу по підготовці Зводу пам'яток історії та культури Білорусі, який працював у створеному в 1969 р. секторі Зводу (з 1985 р. — відділ історії та культури, з 1995 р. — відділ архітектури) Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору ім. К. Крапивы НАН Республіки Білорусь. Видання готувалося спільно з вченими Інституту історії під керівництвом члена-кореспондента АН БРСР С. Марцелєва. У видавництві «Білоруська енциклопедія», головним редактором якої був письменник І. Шамякін, в 1984–87 рр. виданий семитомний «Звід пам'яток історії та культури Білорусі» у восьми книгах білоруською мовою. Том по кожній області і дві книги по місту Мінськ. Це був результат двадцятирічної праці колективу по збору, систематизації і узагальненню даних про 16 тис. пам'яток історії, археології, архітектури і монументального мистецтва. Загальний обсяг видання становить 452 др. аркуші¹¹⁷. Це — перше енциклопедичне видання, присвячене дослідженню історико-культурної спадщини білоруського народу. Робота, яка стала основою затвердженого урядом республіки в 1988 р. Списку пам'яток, взятих під охорону держави, в 1990 р. удостоєна Державної премії Білорусі. До Зводу пам'яток історії та культури Білорусі включені всі нерухомі пам'ятки, на відміну від російського видання. Але статті, особливо які стосувалися історичного розділу, готувалися на старих методологічних засадах.

З 1984 р. співробітники відділу продовжують роботу з вивчення культурної спадщини, проводять комплексні дослідження вітчизняних пам'яток історії та культури. В 2001–2005 рр. у рамках Республіканської програми фундаментальних досліджень виконувалася тема «Архітектура Білорусі в контексті слов'янських культур», яка актуалізувала вирішення проблем інтеграції білоруської культури в європейське співтовариство.

Проведення таких досліджень дуже актуальні в контексті наукового осмислення національного культурного надбання, відтворення історичної пам'яті, збереження історичного вигляду старовинних населених пунктів, історичних центрів міст, охорони, збереження і реставрації пам'яток архітектури з використанням національних традицій і регіональних особливостей.

Дослідження історико-культурної спадщини міст Білорусі, відкриття археологічних пам'яток, архітектурних комплексів, ансамблів обумовили появу в 1985 р. нової фундаментальної теми по історії міст і сіл Білорусі. Протягом 2004–2009 рр. у видавництві «Білоруська енциклопедія імені П. Бровки» вийшли перші шість томів багатотомного, наукового, енциклопедичного видання «Міста і села Білорусі». У виданні, до якого увійшло понад 24 тис. статті, вміщені дані про соціально-економічний, історичний, культурний розвиток, архітектурно-планувальне і сучасне економічне становище всіх міст, селищ міського типу, сіл і хуторів Республіки Білорусь з часу їх заснування, узагальнені дані про історико-культурну спадщину кожного населеного пункту, у тому числі знищених у роки Другої світової війни, а також тих, які перестали існувати в зв'язку із Чорнобильською катастрофою 1986 р.¹¹⁸ «Звід пам'яток історії та культури Білорусі», до якого увійшли статті про пам'ятки історії та культури, енциклопедичне видання по історії міст і сіл, де вміщені узагальнені матеріали про культурну спадщину кожного населеного пункту, популяризують історичну і культурну спадщину білоруського народу, значною мірою розширюють інформаційну базу про пам'ятки історії та культури сусідньої слов'янської держави.

У прибалтійських державах Звід пам'яток не відноситься до пріоритетних завдань у культурній сфері, пам'яткоохоронні органи головну увагу зосередили на складанні списків пам'яток усіх видів. В 1984 р. виданий Список пам'яток історії та культури Латвійської РСР, Список пам'яток історії та культури Литви, який включає 1073 пам'ятки¹¹⁹. На часі створення Державного реєстру пам'яток культурної спадщини Естонії. Увага зосереджена на збереженні як окремих пам'яток, так і їх комплексів. В 2003 р. прийнятий Закон «Про збереження і

охорону історичного центру Риги», направлений на збереження культурного середовища міста та історико-культурних пам'яток латвійської столиці. В державах Кавказького регіону над Зводом працюють грузинські науковці, які видали п'ять томів «Зводу пам'яток історії та культури Грузії» (1990 р.). У Вірменії увага пам'яткоохоронних органів зосереджена на складанні Списку пам'яток історії та культури, до якого внесено близько 25 тис. культурних об'єктів. Паралельно з роботою над загальним Списком пам'яток історії та культури Азербайджану складений Список пам'яток, які потребують невідкладної консервації і охорони з боку держави¹²⁰.

Охорона і збереження культурної спадщини знаходиться у полі зору державних і громадських інституцій інших держав на пострадянському просторі. Киргизстан, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, розташовані в центрі євразійського материка, на свого роду «перехресті цивілізацій», отримали у спадщину значне культурне і історичне багатство, яке відіграє важливу роль у культурних зв'язках Сходу і Заходу. У центрі уваги — налагодження транскордонного співробітництва в культурній сфері, зокрема по збереженню Великого шовкового шляху, який став основою мирного співіснування різних регіонів і культур. Ці питання розглядаються у контексті створення цілісної системи вивчення культурної спадщини, відродження і розвитку історичного та етнокультурного середовища, відновлення пам'яток в середньоазіатському регіоні шляхом реставрації, консервації, реконструкції, в першу чергу, пам'яток, які мають важливе значення для національних культур. Президент Республіки Узбекистан Іслам Карімов виступив з ініціативою прийняття довготермінової програми по дослідженню, збереженню і відновленню унікальних пам'яток країни, серед яких 7198 об'єктів національної культурної спадщини, 10 всесвітньо відомих історичних міст, чотири з яких — Хіва, Бухара, Шахрисабз і Самарканд — внесені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО¹²¹. Підготовка і видання багатотомного наукового видання «Звід археологічних і архітектурних пам'ятників Узбекистану», покладена на вчених Інституту мистецтвознавства Академії мистецтв Узбекистану, розглядається як пріори-

тетне завдання по виконанню державної програми. В 2006 р. відповідна постанова по підготовці Зводу прийнята урядом Таджикистану, в Інституті історії, археології і етнографії імені Ахмада Дониша АН Республіки Таджикистан створений відділ історії, культури та мистецтва, на який покладена підготовка Зводу¹²².

Певний доробок у підготовці Зводу у казахських колег, які одними з перших приступили до реалізації цього проекту. В Інституті історії, археології та етнографії АН Казахської РСР був створений відділ Зводу, головне завдання якого полягало у координації науково-дослідної роботи і підготовці статей про нерухомі пам'ятки історії та культури краю всіх часів і народів¹²³. Першим в 1988 р. був підготовлений макет тому «Зводу пам'ятників історії і культури Казахської РСР. Чимкентська область» (з 1992 р. — Південно-Казахстанська область) у трьох частинах, надрукований у видавництві «Наука» Казахської РСР і розісланий для обговорення. Рукопис тому складався із вступу, нарисів про місто Чимкент, 12 районних центрів і статей про пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва¹²⁴. Із загальної кількості статей найбільша присвячена пам'яткам археології. Наприклад, в Алгабасському районі Чимкентської області пам'яток археології — 48, історії — 1, архітектури — 7, пам'ятки мистецтва були відсутні¹²⁵. Така тенденція залишалася і в майбутньому. Перший том Зводу по Південно-Казахстанській області був виданий в 1994 р. Наступними стали томи Зводу по Жамбильській (2002), Кизилординській (2005), Північно-Казахстанській областям (2007). В 2011 р. вийшов том Зводу про пам'ятки Павлодарської області. Звід пам'яток історії та культури Казахстану став основою для складання Державного списку пам'яток історії та культури Казахстану із 25 тис. пам'яток. До Списку увійшли 285 об'єктів республіканського значення і 11495 — місцевого. Це, передусім, пам'ятки археології, архітектури, містобудування і незначна кількість об'єктів історії та монументального мистецтва. Але масштабний підхід до створення Зводу, організація виявлення, обліку, фіксації та охорони пам'яток, розпочаті у 70–80-ті роки минулого століття, дещо призупинилася в останні роки, що

викликало занепокоєння наукової і культурної громадськості. Науковці Інституту історії та етнології ім. Ч.Ч. Валіханова АН Казахстан висловили свою стурбованість з цього приводу і виступили з пропозицією створення в Інституті відділу по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури Казахстану», координатора з дослідження і збереження пам'яток історії та культури. Ця пропозиція знайшла своє відображення у рамках Державної програми «Культурна спадщина», ініційованої президентом Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим у 2004 р., а також проголошеної урядом Республіки програми «Рік зближення культур — 2010», які активно втілюються у життя,

Грандіозний проект по створенню «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР», розпочатий у кінці минулого століття, реалізувати в повній мірі не вдалося. Але програма з вивчення і дослідження культурної спадщини започаткувала збір даних про всі пам'ятки, у тому числі і щойно виявлені, складання анотованих списків, проведення натурного обстеження пам'яток з необхідними обмірами. фотофіксацією, складанням архітектурно-топографічних схем. Якщо на першому етапі підготовки Зводу розроблялася наукова концепція видання, створювалися організаційні структури і готувалися методичні рекомендації, то на другому — проводилася науково-дослідницька робота інститутів, музеїв, архівів, громадських організацій зі створення наукового корпусу матеріалів і документів про пам'ятки, який включає архівні, літературні джерела, значний комплекс матеріалів, отриманий у результаті натурного обстеження історико-культурних об'єктів.

Заключний етап — це безпосередня підготовка томів, написання загальних розділів про дослідження історико-культурної спадщини кожного регіону, міста, селища, нарисів про окремі історико-культурні об'єкти. Основну роботу виконували наукові співробітники спеціально створених відділів. Результатом двадцятирічної роботи сектору Інституту мистецтвознавства, етнології та фольклору ім. К. Крапиви НАН Республіки Білорусь став вихід в 1984–1987 рр. семитомної праці про культурну спадщину білоруського народу. Запланований проект у Російській Федерації втілювався не в повній мірі, оскільки до томів

увійшли лише пам'ятки двох видів. В той же час, кількість томів по кожній області непередбачено збільшена за обсягом — від однієї до дев'яти книг, що не дозволило реалізувати амбіційний проект. До 2009 р. видані вісім томів Зводу в Російській Федерації, томи Зводу пам'яток історії та культури Грузії. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури Казахстану» відноситься до пріоритетних проектів державної програми «Культурна спадщина», ініційованої президентом, яка успішно втілюється у життя. В інших пострадянських державах прийняті урядові рішення з підготовки Зводу, створені відділи, але завершення роботи над Зводом планується на перспективу.

Робота по підготовці Зводу показала, що цей проект виявився набагато складнішим у плані виконання і забезпечення його фінансами. У ході підготовки відчувається недостатня кількість фахівців, які могли б у рамках проекту масштабно, глибоко, по-науковому працювати у сфері пам'яткознавства. Недостатньо досвідчених мистецтвознавців, археологів, культурологів, архітекторів, які б могли забезпечити роботи по підготовці Зводу. Не належному рівні підготовка спеціалістів з етноархеології, меморіально-культурної архітектури, реставраторів, які б могли проводити якісні реставраційні роботи і забезпечити збереженість пам'яток. Існують проблеми з виявлення пам'яток і забезпечення їх охорони і збереження, коли місцеві органи не зацікавлені у збільшенні кількості пам'яток, на які не передбачене фінансування. Останнім часом низка проблем навіть з пам'ятками, включеними до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Незважаючи на встановлені межі територій, зони охорони об'єктів культурного надбання, проводяться будівельні роботи, які негативно впливають на їх стан. Створення Зводу, наукової основи для Державних реєстрів нерухомих пам'яток культурної спадщини, вимагає значних зусиль фахівців і часу, який, на жаль, неблаганно діє на пам'ятки.

Незважаючи, що масштабний проект по підготовці і виданню Зводу пам'яток історії та культури не вдалося реалізувати у повній мірі, оскільки неможливо було досягнути обсяг робіт, кількість задіяних фахівців, він підніс справу охорони і збереження історико-культурної спадщини на державний рівень,

заклав підвалини для проведення інвентаризації пам'яток, створенню Державних реєстрів нерухомих пам'яток, які унеможливають руйнування, або просто халатне і безвідповідальне ставлення до національної культурної спадщини. Робота по дослідженню пам'яток дозволила систематизувати наукову діяльність інститутів, творчих груп, окремих учених у сфері пам'яткознавства, активізувала пошукову і дослідницьку діяльність громадських організацій і об'єднань, широкого загалу шанувальників історичного минулого, поставила на порядок денний необхідність включенням пам'яток до туристичних маршрутів з використанням їх в туристичній галузі.

4. Організаційні підвалини «Зводу пам'яток історії та культури України»

Розвиток України на сучасному етапі характеризується підвищеною увагою суспільства до культури. «Звід пам'яток історії та культури України», задуманий як частина загальносоюзного видання, планувався як найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мають увійти точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури з короткою інформацією про їх історичну і художню цінність. До нерухомих пам'яток відносяться пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального і садово-паркового мистецтва, а також ландшафтні, які значною мірою формують уявлення про минуле. Меморіальний простір, який включає різні типи археологічних, історичних, архітектурних, містобудівних, мистецьких об'єктів — монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, архітектурні споруди, історичні заповідники, комплекси, цвинтарі загалом чи певні поховання тощо¹²⁶ — не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян, їх відношення до свого минулого, ставлення до історичних подій і їх учасників. В той же час, відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки являються певними віхами історичного поступу народу, свідченням його самобутнього розвитку, джерелом пізнання для наступних поколінь, у багатьох випадках єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, історичну пам'ять, духовне життя суспільства в різні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні.

За значенням і масштабами роботу з підготовки Зводу можна порівняти хіба що з «Історією міст і сіл Української РСР», аналогів якої немає в світі. У ході підготовки такої багато-профільної праці використовується величезний матеріал, зібраний в процесі написання «Історії міст і сіл Української РСР», організаційний досвід створення авторських колективів, редколегій, залучення громадськості тощо. У Дніпропетровському обласному державному архіві фонд обласної редколегії налічує 1049 справ, Полтавському — 998 справ, Одеському — 593 справи, Черкаському — 600 справ¹²⁷, в яких зберігається цікавий матеріал про пам'ятки в окремих населених пунктах. Велику за обсягом роботу провели культурно-освітні заклади, зокрема бібліотеки і музеї. Важливим результатом обробки друкованих джерел стало створення в Державній історичній бібліотеці України, наукових та обласних бібліотеках фундаментального довідково-бібліографічного апарату, який налічує близько 1 млн. карток¹²⁸, був започаткований випуск бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії та культури по кожній області, що дозволило значно розширити коло джерел, зокрема, періодичної преси і літератури про культурну спадщину¹²⁹.

В той же час, цей проект набагато складніший, оскільки належним чином не було вирішено його фінансування, не вистачає фахівців, в першу чергу — архітекторів і мистецтвознавців на місцях, не була проведена відповідним чином інвентаризація всіх пам'яток. Якщо підготовка «Історії міст і сіл Української РСР» виконувалася у межах фінансування з державного бюджету за підтримки низки міністерств і відомств, то вирішити фінансові питання забезпечення підготовки Зводу на належному рівні так і не вдалося.

«Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки, що мають історичну, наукову або художню цінність. У процесі його підготовки необхідно було врахувати особливості історичного розвитку України, боротьбу українського народу впродовж століть за незалежність, менталітет населення в різних регіонах, що входило до складу різних державних утворень і адаптувати запропоновані рекомендації з урахуванням регіональних особливостей.

Важливо усвідомити стан культурної спадщини, наявність великої кількості історико-культурних об'єктів, які потребували виявлення, ретельного дослідження, складання облікової документації, простої фіксації з наступним включенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Якщо на початковому етапі підготовки Зводу мова йшла про чотири види нерухомих історико-культурних об'єктів: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, то на сьогодні кількість нерухомих пам'яток збільшилася до восьми. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини України» (Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини) об'єкти науки і техніки виділені в окремий вид спадщини, які мають свої особливості¹³⁰. Це — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей. У вересні 2010 р. прийняті нові доповнення до Закону України «Про охорону культурної спадщини», відповідно до яких в окремий вид виділені пам'ятки містобудування¹³¹. Окремим видом пам'яток являються об'єкти садово-паркового мистецтва — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами, а також ландшафтні — природні території, які мають історичну цінність. Такі нововведення вимагають нових підходів, розширення інформативного забезпечення Зводу, залучення професіоналів до обстеження наявного культурного надбання і його фіксації.

Загальне керівництво науково-методичною роботою (наукові консультації, рецензування, редагування,) покладалося на Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут археології АН СРСР, Всесоюзний Науково-дослідний інститут мистецтвознавства Міністерства культури СРСР. Організаційна робота з виявлення пам'яток і підготовці матеріалів до томів Зводу та її координація проводилася Міністерствами культури союзних республік, управліннями з охорони і використання пам'яток при Радах Міністрів союзних республік¹³². У кожній республіці створювалися Головні редакційні колегії, які затверджували плани і

графіки підготовки видання, рекомендували томи до друку, здійснювали керівництво з публікації томів Зводу.

Після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», прийнята 30 вересня 1982 р., передбачала низку заходів щодо вирішення нагальних питань. Підготовка томів покладалася на обласні (міські) редколегії, випуск томів республіканського Зводу — на Головну редакційну колегію. Постановою передбачалася реорганізація редакції «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'яток історії та культури», заходи з виявлення пам'яток, створення протягом 1982-1985 років бібліографічних матеріалів, фототеки про пам'ятки на основі фотодокументів, які зберігалися в державних архівах. Для залучення фахівців до підготовки енциклопедичної праці, підвищення інтересу до проведення досліджень та написання статей про пам'ятки було запропоновано Академії наук УРСР, Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Міністерству освіти УРСР і Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР включити «Звід пам'яток історії та культури» в плани науково-дослідницької роботи¹³³. На засіданні Головної редколегії 25 травня 1983 р. був затверджений склад бюро на чолі з заступником Голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик, обов'язки заступника виконував віце-президент Академії наук УРСР академік І. Лукінов. До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути АН УРСР — Інститут археології, Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут суспільних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів). У функції Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) входило надання практичної допомоги у підготовці історичної та археологічної частин томів Зводу в західному регіоні України¹³⁴. З часом Головну редакційну колегію очолювали віце-прем'єр-

міністри академіки С. Комісаренко, М. Жулинський, І. Курас, В. Смолій, Головну редакційну раду очолював голова Верховної Ради України В. Литвин. В регіонах були створені місцеві редакційні колегії, які сформували численні (від 100 до 250 фахівців) авторські колективи відповідних томів¹³⁵.

До роботи над матеріалами Зводу були залучені спеціалісти провідної архітектурної установи: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (Державний НДІТІАМ), а також Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство регіональної політики і будівництва, Державний комітет архівів України, Українське товариство пам'яток історії та культури, низка інших громадських організацій. У його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори.

На академічні інститути, задіяні у підготовці Зводу, були покладені завдання і обов'язки з підготовки видання: підбір і затвердження наукових консультантів, контроль за якістю анотованих списків, складання тематичних словників, участь у написанні статей, рецензування і редагування текстових матеріалів із затвердженням відповідних розділів на вчених радах інститутів. Згідно з постановою Президії АН УРСР від 4.11.82 р № 468 головною організацією з науково-методичного забезпечення підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР», а також вирішення організаційних питань, розгортання роботи в областях визначений Інститут історії АН УРСР¹³⁶. На Інститут археології АН УРСР покладалося науково-методичне забезпечення підготовки археологічних розділів томів Зводу¹³⁷. Про конкретні завдання йшлося у рішеннях Президії Академії наук УРСР 25 липня 1983. Зокрема, наголошувалося на необхідності завершення підготовки науково-методичних рекомендацій і типових статей про різні види пам'яток, проведенні семінару-наради, присвяченого першочерговим завданням підготовки і випуску республіканського Зводу пам'яток. Оскільки одним з перших томів Зводу планувався том Зводу по Харківській області встановлювалися

конкретні дати по підготовці анотованих списків пам'яток історії та культури Харківщини, словника пам'яток і макету тому з його обговоренням у листопаді-грудні 1984 р.¹³⁸

Базовою структурою підготовки видання став відділ історико-краєзнавчих досліджень, що обумовило реорганізацію відділу. В 1984 р. на базі відділу створено відділення історико-краєзнавчих досліджень під загальним керівництвом академіка П. Тронька з двома відділами — наукового забезпечення «Зводу пам'яток історії та культури України» (завідувач — П. Тронько) й історичного краєзнавства (завідувач — доктор історичних наук В. Горбик)¹³⁹. У 1986 р. відділення було реорганізовано у відділ на чолі з доктором історичних наук В. Горбиком (з липня 2006 р. — Центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з липня 2012 р. — Центр дослідження історико-культурної спадщини України на чолі зі старшим науковим співробітником, кандидатом історичних наук С. Котом) як структурний підрозділ відділу «Історія України II-ї половини ХХ ст.» Інституту історії України НАН України¹⁴⁰. На відділ (Центр) покладалося організаційне, науково-методичне керівництво підготовкою історичної частини Зводу і загалом комплексне вирішення всіх питань, пов'язаних з цим грандіозним виданням. Паралельно з консультаціями і рецензуванням текстів рукописів томів у відділі готувалися методичні розробки і типові статті з написання статей про різні види і типи пам'яток. Завдяки підтримці і злагодженій роботі колективу однодумців В'ячеславу Олександровичу Горбику вдалося налагодити роботу робочої групи при Головній редколегії Зводу, створити авторські колективи, робочі групи в 19 областях, куди були здійснені відрядження, проведені зустрічі і наради з членами обласних редколегій. На жаль, скрутні часи у сфері фінансування стали на заваді втілення в життя цього масштабного проекту в галузі культури.

У Державному науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури і містобудування (директор — доктор архітектури М. Дьомін) був створений відділ по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» на чолі з Є. Тимановичем, у складі якого працювали провідні архітектори і мистецтвознавці: доктор мистецтвознавства Г. Логвін, кандидати архітектури В. Вечер-

ський, Є. Водзинський, М. Гончаренко, З. Гудченко, Є. Горбенко, О. Пламеницька, О. Тищенко, Т. Трегубова, Г. Щербина та ін., закріплені за областями з метою проведення обстеження пам'яток архітектури і містобудування, надання фахових консультацій з підготовки архітектурних розділів. Паралельно з Інститутом науково-методичну допомогу у дослідженні архітектурної спадщини України надавали спеціалісти Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини Державного комітету України з будівництва та архітектури, очолюваного Т. Маніфасовою.

Для проведення науково-організаційної роботи згідно з постановою Президії АН УРСР від 21 квітня 1983 р. при Головній редколегії була створена робоча група на чолі зі старшим науковим співробітником, кандидатом мистецтвознавства В. Тимофієнком, який доклав багато зусиль для вирішення низки організаційних питань, розробки методики підготовки томів Зводу. Володимир Іванович разом з Петром Тимофійовичем Троньком стоять у витоків цього проекту. Петро Тимофійович Тронько — не тільки ініціював, а завдяки своєму авторитету, втілював масштабні проекти у життя. Саме до таких проектів відноситься підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», робота над яким активізувала наукове дослідження й збереження історико-культурної спадщини, її використання у формуванні історичної свідомості, патріотичних переконань, осмислення з нових позицій минулого і майбутнього нашого суспільства.

Володимир Іванович, дослідник архітектури і містобудування України XVIII–XX ст., доктор мистецтвознавства (1992), віце-президент Української академії архітектури, двічі лауреат Державної премії України в галузі архітектури (2002, 2007), автор «Методических рекомендаций для подготовки Свода памятников истории и культуры по Украинской ССР» (К., 1981), в 1983–1992 рр. — відповідальний секретар Головної редколегії видання «Звід пам'яток історії та культури України». В 1992–1996 рр. обов'язки відповідального секретаря виконував старший науковий співробітник відділу С.Кот, з 1996 р. відповідальним секретарем Головної редакційної колегії видання при-

значена старший науковий співробітник відділу, доктор історичних наук Л. Федорова, які підтримували контакти з провідними науковими установами, задіяними у підготовці Зводу, організували написання і рецензування статей, готували засідання Головної редколегії тощо.

У різний час до складу робочої групи входили: Р. Бондаренко, Г. Вербиленко, Г.Т. Денисенко, Т. Катаргіна, К. Колибанова, Н. Ковпаненко, В. Левченко, Н. Марочкова, П. Скрипник, О. Пятакова, С. Юренко. Робоча група здійснює координацію діяльності установ і відомств, які беруть участь у підготовці томів Зводу, місцевих редколегій та авторських колективів, надає консультації з науково-методичних й організаційних питань. В ній концентрувалися анотовані списки, словники пам'яток, ілюстративний і картографічний матеріал, що надходив з областей. На групу покладалися завдання, пов'язані з розробкою комплексних планів підготовки словників з різних видів пам'яток, а також зведених словників, контроль за ходом роботи на місцях, організація рецензування текстових матеріалів фахівцями, підготовка засідань Головної редколегії з відповідною рекомендацією рукописів томів Зводу до друку¹⁴¹.

Розуміючи складність роботи, важливість підготовки різних розділів видання відділ історико-краєзнавчих досліджень був укомплектований не тільки істориками, але й іншими фахівцями в галузі мистецтвознавства, архітектури та археології, на яких покладалося завдання розробки методики підготовки розділів і статей про пам'ятки археології, архітектури і монументального мистецтва. У відділі в різні періоди працювали мистецтвознавці: кандидати мистецтвознавства І. Гомоляка, В. Тимофійенко, кандидат історичних наук Н. Ковпаненко, С. Нічкало, Л. Соляник, Н. Янко, архітектор Р. Бондаренко. Велику організаційну роботу проводили археологи: кандидати історичних наук В. Воляник, С. Юренко. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського АН УРСР на початковому етапі займався організаційними питаннями з підготовки Зводу, але основну науково-методичну роботу у підготовці розділів по монументальному мистецтву надавали співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень. Наприкінці 1980-х — на початку

1990-х рр. склад робочої групи був розширений за рахунок фахівців з археології, архітектури та мистецтва. З 1991 р. у складі робочої групи, яку очолював доктор історичних наук В. Горбик, працювали історики — кандидати історичних наук: К. Колибанова, Т. Катаргіна, П. Скрипник, археологи — кандидат історичних наук С. Юренко та В. Левченко, архітектор Р. Бондаренко та мистецтвознавець, кандидат історичних наук Н. Ковпаненко.

Структурно Звід будується за географічним принципом — кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячені АР Крим, містам Києву і Севастополю та українським пам'яткам за кордоном. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах, Київ — у 2-х книгах (1-а — у трьох частинах, 2-а — Київський некрополь). Окремий том заплановано присвятити українським пам'яткам за рубезем. Підготовка тому, присвяченого пам'яткам української діаспори, значною мірою розширить географічні межі видання, долучить надбання українців за кордоном до світових культурних цінностей, ознайомить широкий загал з українськими пам'ятками в зарубіжжі, засвідчить зв'язок і тяглість культурних надбань різних поколінь українців. Передмова до всього багатотомного видання вміщується в томі «Київ». Цим самим йому надано статус заголовного, що виправдано з історичної точки зору. Київ завжди був центром тяжіння українських земель, він — столиця Української держави. Решта регіональних томів формується згідно з абеткою назв областей незалежно від часу їх виходу в світ. У кожній з 24 областей, АР Крим, містах Києві і Севастополі утворені редколегії з представників місцевих органів влади, вчених, представників творчих спілок, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Обласні (міські) редколегії координують організаційну і практичну роботу по виявленню пам'яток, складанню анотованих списків, словників, підготовці матеріалів томів Зводу.

Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, які комплектувалися, в основному, з співробітників музеїв, краєзнавців-шанувальників культурної спадщини, представників управлінь культури, які виконували обов'язки від-

повідальних секретарів. Це, перш за все, Н. Коваленко (м. Київ), В. Шавшин (м. Севастополь), О. Хлівнюк (АР Крим), А. Калінчук (Вінницька обл.), В. Безносок (Житомирська обл.), С. Пеняк (Закарпатська обл.), Л. Голубчик (Дніпропетровська обл.), П. Арсенич (Івано-Франківська обл.), В. Мокляк (Полтавська обл.), В. Павленко (Сумська обл.), О. Кобзун (Херсонська обл.), Л. Шуральова (Хмельницька обл.), Ю. Преступенко (Чернівецька обл.), О. Коваленко (Чернігівська обл.) та інші фахівці, які є справжніми ентузіастами і подвижниками своєї справи. Велика робота по обстеженню пам'яток, збору матеріалів, написанню статей була проведена робочими групами і редколегіями Чернігівської області і міста Севастополя. В робочих групах при місцевих редколегіях зосереджувалася основна інформація про пам'ятки — документальний, картографічний та ілюстративний матеріал.

У травні 1983 р. до Харкова для надання науково-методичної і практичної допомоги авторам тому Зводу, присвяченого пам'яткам Харківської області, за ініціативою П.Т. Тронька був здійснений виїзд великої групи наукових співробітників Інституту історії АН УРСР. Серед них: мистецтвознавці І. Гомоляка, Л. Соляник, історики — Т. Бурдоносова (Катаргіна), В. Воляник, Г. Вербиленко, Т. Григор'єва, Ю. Данилюк, С. Кузьмін, С. Кот, Г. Пашкова, Л. Шевченко, фотографи — В. Кошелєв і Ф. Цибаєв. Академік П. Тронько провів нараду з представниками місцевої адміністрації, активістами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Головною метою виїзду у відрядження була перевірка даних в анотованих списках пам'яток, підготовка словника, плану-проспекту майбутнього тому Зводу по Харківській області.

Для комплексного обстеження пам'яток Дергачівського, Золочівського, Чугуївського районів і м. Харкова були створені групи, до яких входили історик, мистецтвознавець, місцеві краєзнавці, фотограф. Це дозволило виявити низку нових об'єктів, провести натурне обстеження пам'яток, зробити відповідні обміри і фотофіксацію¹⁴². Робота в Харківських обласному і міському державних архівах, Державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, обласному управлінні культури розши-

рила коло архівних і літературних джерел, що стали в нагоді створення повноцінної бібліографії до майбутнього тому Зводу. При фронтальному обстеженні історико-культурних об'єктів встановлено, що низка житлових будинків, установ, пам'ятних місць, пов'язаних з важливими історичними подіями не були увічнені і не стояли на державному обліку. Це стосувалося, зокрема, будівель Харківського університету, ветеринарного інституту, де працювали відомі вчені; будинків, пов'язаних з життям і діяльністю театральних діячів — акторів і режисерів Л. Бикова, З. Гайдай, Леся Курбаса, І. Паторжинського, М. Синельникова, народних артистів СРСР І. Мар'яненка і М. Крушельницького. У ході комплексної експедиції, в якій були задіяні і місцеві автори Зводу, перед дослідниками ставилися конкретні завдання, що стосувалися не лише опрацювання методики написання статей, а й проведення пошукової роботи з виявлення і увічнення пам'яток і пам'ятних місць. Особливу увагу автори звертали на дослідження меморіальної частини будинків, оскільки їх опис складає важливу частину статті до томів Зводу¹⁴³.

Результатом спільної роботи науковців і громадських активістів став вихід першої збірки «Материлов к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Харьковская область». (Материалы в помощь авторам). Випуск 2. (Київ, 1984). До нього увійшли оглядові статті про пам'ятки археології, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, а також про пам'ятки історії, пов'язані з суспільно-політичним рухом, науковим, театральним, літературним життям міста і області, подіями громадянської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 років. На прикладі Харківської області відпрацьовувалася методика комплексного обстеження пам'яток із залученням різних фахівців, підготовка статей про окремі види і типи пам'яток. Комплексна експедиція по дослідженню культурної спадщини Харківщини, свого роду пілотний проект з вивчення пам'яток певного регіону за короткий проміжок часу різними фахівцями, був реалізований і поставив на порядок денний питання щодо необхідності формування постійних груп по обстеженню пам'яток кожної області.

Про порядок створення на базі Інституту історії АН УРСР неструктурних груп у складі істориків, археологів, мистецтвознавців та архітекторів з надання науково-методичної допомоги у підготовці томів Зводу і їх персональний склад йшлося на засіданні Бюро відділення історії, філософії та права у вересні 1985 р.¹⁴⁴ У положенні «Про неструктурні комплексні групи підготовки Зводу пам'яток історії та культури» зафіксовані основні завдання і права співробітників, які були у складі неструктурних груп. В першу чергу, це стосувалося науково-методичної допомоги робочим групам, обласним і міським редколегіям на місцях, участь у засіданнях обласних (міських редколегій), проведення рецензування, а в окремих випадках наукового редагування текстів. Незважаючи, що дане положення було узгоджене з директорами всіх інститутів-співвиконавців, задіяних у підготовці Зводу, основний склад неструктурних груп становили співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР. У відділі працювали, в основному фахівці з історії, які виконували основний обсяг робіт на місцях. Недоукомплектованість відділу спеціалістами з мистецтвознавства, археології та архітектури ускладнювало вирішення проблеми щодо фахової науково-методичної допомоги по дослідженню і підготовці статей про пам'ятки архітектури і мистецтва водночас у всіх областях. В 1985 р. були створені чотири групи, які розгорнули активну підготовку до видання перших томів по Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю¹⁴⁵.

Створення неструктурної групи по підготовці Зводу по Харківській області у складі доктора історичних наук Є. Складенка, кандидатів історичних наук Ю. Данилюка, С. Кота, Г. Серебрякова, кандидата мистецтвознавства В. Тимофієнка, залучення спеціалістів з археології, архітектури значно активізувало роботу обласної редколегії і авторського колективу тому, які отримали дієву організаційну і науково-методичну допомогу. Фронтальне обстеження пам'яток, робота в архівах і бібліотеках дозволили зібрати оригінальний матеріал про пам'ятки регіону, підготувати основу для майбутнього тому. Про інтенсивність і результат роботи неструктурної групи свідчить кількість виїздів

до області, яких тільки протягом 1986 р. відбулося 8, що дало можливість у співпраці з обласною редколегією, авторським колективом відпрацювати низку питань по підготовці словника і 450 статей до тому, нарисів про райони і районні центри.

В той же час, робота неструктурних груп ускладнювалася невизначеністю функцій, неузгодженістю планових завдань наукових співробітників Інститутів археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, які увійшли до складу неструктурних груп, з планами профільних інститутів. Ці та інші питання щодо науково-методичної допомоги у підготовці томів Зводу розглядалися на засіданні бюро Секції суспільних наук 21 січня 1986 р. Після обговорення було затверджене «Положення про обов'язки наукових консультантів», а також про поповнення складу наукових консультантів висококваліфікованими спеціалістами із затвердженням їх ученими радами інститутів. Важливим було рішення щодо включення робіт, які виконувалися науковими консультантами у складі неструктурних груп, до робочих планів інститутів¹⁴⁶.

До складу неструктурної групи по Чернігівській області входили наукові співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень доктор історичних наук В. Горбик, кандидати історичних наук О. Кузьминська, О. Лугова, кандидат філософських наук Е. Піскова, які неодноразово виїздили до Чернігова для дослідження історико-культурної спадщини області. Допомогу у вивченні регіону надавали викладачі історичного факультету Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (декан — кандидат історичних наук, професор О. Коваленко), місцеві фахівці, шанувальники і захисники культурної спадщини Чернігівщини. Член-кореспондент Української академії архітектури, кандидат архітектури, невтомний захисник старовинної забудови Чернігова, збирач та фундатор фондів колекцій Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника Андрій Антонович Карнабід, археолог, кандидат історичних наук В. Коваленко були членами авторського колективу, першими авторами статей про дослідження пам'яток археології та архітектури в Чернігівській області. Співпраця зі справжніми шанувальниками культурної спадщини, такими, як

ветеран Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., керівник пошукової групи «Пошук» В. Драгунов, дозволила не тільки зібрати значний матеріал про пам'ятки воєнної історії Чернігівщини, а значно розширити списки загиблих воїнів у ході оборони і визволення Чернігівської області в роки Другої світової війни і похованих на Чернігівщині. Так, в селах Бобровиця, Короп'є і Городок Козелецького району виявлені 34 братські могили, які не стояли на державному обліку¹⁴⁷. Така ж ситуація була і в інших районах області. Як результат роботи великого колективу дослідників став вихід у 1986 р. четвертого випуску «Материалов к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». Черниговская область», в якому представлені ґрунтовні узагальнюючі статті про охорону пам'яток історії та культури на Чернігівщині, дослідження пам'яток археології, архітектури, монументального мистецтва та історії, сім статей про окремі пам'ятки археології та історії. Рукопис тому по Чернігівській області був підготовлений і одним з перших рекомендований до друку з передачею до Головної редакції УРЕ¹⁴⁸. На жаль, він так і не вийшов, хоча основний обсяг робіт по його підготовці був виконаний. Робота по редагуванню тому затримувалася із різних причин. Оскільки робота над розробкою методичних рекомендацій, типових статей про окремі пам'ятки не була завершена, виникали питання по написанню статей про окремі пам'ятки, нарисам про районні центри та історичні місця, узагальнюючим статтям про охорону історико-культурної спадщини. Однією з основних причин по «заморожуванню» роботи над томом по Чернігівській області стало незадовільне фінансування.

Історія Севастополя відображена в 2073 пам'ятках історії та культури станом на 1 січня 2008 р.¹⁴⁹ В ньому поєдналися пам'ятки від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу, раннього нового і новітнього періоду. Місто вистояло під час оборони в Кримську і Другу світову війни. В 1994 р. тут збудований перший міжнародний пам'ятник — монумент на знак примирення народів, який є символом миру, вшанування пам'яті всіх полеглих у роки воєнного лихоліття. Унікальною пам'яткою античності і середньовіччя є Національ-

ний заповідник «Херсонес Таврійський», фортеця Чембало в Балаклаві. В Інкермані знаходяться пам'ятки археології, історії і містобудування — залишки середньовічної фортеці Каламіта VI ст., Інкерманський монастир VIII–XV ст. У західному гірському масиві Балаклавської бухти розташовані пам'ятки військово-технічного і фортифікаційного мистецтва радянського періоду (1957–1961 рр.) — підземний завод по ремонту підводних човнів, арсенал — підземне ядерне сховище і командний пункт Чорноморського флоту СРСР.

До роботи над томом по м. Севастополю були залучені наукові співробітники інститутів історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, музейні співробітники. Основу робочої групи з підготовки Зводу по м. Севастополю склали наукові співробітники Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя О. Грабар, Ю. Савченко, В. Шавшин, начальник управління культури м. Севастополя О. Щиголева. Постійну участь в її роботі брали директор Ю. Мазепов і заступник директора Музею В. Крест'янніков, члени неструктурної групи, наукові співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень, кандидати історичних наук В. Воляник, Т. Григор'єва, Г. Денисенко, Т. Катаргіна (Бурдоносова). Під час наукових відряджень до Севастополя проводилися комплексні експедиції по дослідженню пам'яток міста, наукові наради, в яких брали участь директор Інституту археології НАН України, академік П. Толочко, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, дослідник некрополя Херсонесу Таврійського перших століть н.е. В. Зубар, директор Кримського філіалу Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук В. Миц, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, член-кореспондент Академії мистецтв Т. Кара-Васильєва. Проведення таких нарад значною мірою активізувало роботу міської редколегії і авторського колективу, було нагодою для спілкування місцевих авторів із спеціалістами по археології, архітектурі, мистецтву, уточненню методичних питань з написання статей до тому Зводу.

За три роки Севастопольська міська редколегія і авторський колектив за участі співробітників наукових установ м. Києва проробили значну роботу по підготовці тому Зводу — були написані передмова і вступ до тому, 641 стаття про пам'ятки історії, археології, мистецтва і архітектури, виготовлена основна частина ілюстрацій та картосхем¹⁵⁰. З лютого 1988 р. на засіданні Головної редколегії розглядалося питання «Про завершення підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури м. Севастополя до друку». В «Заключении о рукописи тома Свода памятников истории и культуры города Севастополя», підготовленим відповідальним секретарем видання В. Тимофієнком наголошувалося, що найкраща ситуація склалася з археологічним розділом, підготовленим на солідній джерельній базі і згідно вимог Зводу. Найбільша кількість пам'яток у місті пов'язана з подіями Кримської і Другої світової війн. У ході роботи над Зводом уточнені найменування воїнських частин і підрозділів, кількість похованих воїнів, імена загиблих солдат і офіцерів у Севастополі і його околицях, адреси воїнських цвинтарів. У ході обговорення рукопису були висловлені зауваження як по структурі тому, так і статтям про окремі пам'ятки, у тому числі, які стосувалися доопрацювання комплексних статей, зокрема про фортеці Каламіта і Чембало, Інкерманський печерний монастир, які являються не тільки пам'ятками археології, але й архітектури, залучення спеціалістів до написання статей з аналізом архітектурно-композиційних особливостей. Була відзначена робота по підборі ілюстративного матеріалу, але він потребував доопрацювання — розширення за рахунок списку кольорових фото як окремих пам'яток, так і з загальними видами районів міста, окремих вулиць, площ, інтер'єрів будинків, фрагментів Володимирського собору та Інкерманського печерного монастиря¹⁵¹.

У ході доопрацювання рукопису уточнялися адреси пам'яток у Севастополі, Балаклаві, Інкермані, проводилося дообстеження пам'яток на воїнських цвинтарях, Братському і кладовищі Комунарів, додаткове виявлення історико-культурних об'єктів, що можливе лише при візуальному обстеженні. У вирішенні організаційних питань, проведенні засідань міської редколегії ро-

боча група по підготовці Зводу завжди відчувала підтримку з боку міської влади, секретаря Севастопольського міськвиконкому П. Веселова. Сприяння у роботі неструктурній групі, авторському колективу з боку міської адміністрації, міського управління культури, дирекції Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя, злагоджена і чітка робота робочої групи, створеної при Музеї, дотримання запланованих термінів у підготовці статей про пам'ятки історії та культури, стали запорукою видання в 1991 р. макету тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М. Бажана, 1991)¹⁵². Після обговорення макету у листопаді 1992 р., як основи тому Зводу по м. Севастополь, рукопис був переданий до Головної редакції. Але кошти, які виділялися на том по м. Севастополю, рекомендований до друку, йшли на дослідження і доповнення тому щойно виявленими пам'ятками, неодноразові виїзди працівників редакції у відрядження, складання нового Словника, підготовку нового Вступу, що викликало неоднозначну реакцію місцевих авторів. Така позиція Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» привела до невиправданого затягування роботи над томами Зводу, у тому числі і по місту Севастополю. Недоукомплектованість редакції спеціалістами в галузі археології, архітектури, мистецтва, недостатня кількість наукових редакторів не дозволяла водночас проводити редакційні роботи над кількома томами — по м. Києву і м. Севастополю. В 2001 р. доповнений і доопрацьований рукопис тому по м. Севастополю переданий до Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана¹⁵³, який чекає свого видання.

З 1986 р. проводилася робота над томом Зводу по місту Києву, яка була в центрі уваги міських органів влади. Питання обговорювалися у міськкомі партії (перший секретар О. Косаківський та ін.), виконкомі Київської міської ради народних депутатів (голова В. Згурський), Київській міській державній адміністрації (голова О. Омельченко). Рішенням виконкому Київської міської ради народних депутатів 16 липня 1986 р. був

затверджений перший склад робочої групи по підготовці тому Зводу пам'ятників історії та культури по м. Києву, вирішена низка питань по матеріальному забезпеченню. Група в складі 16 чоловік на чолі із заступником начальника головного управління культури А. Мироненком була сформована із науковців інститутів історії, археології, мистецтвознавства ім. М. Рильського АН УРСР, Інституту «Укпроектреставрація», Держбуду УРСР, КиївНДІП, співробітників Музею історії міста Києва, наукових співробітників відділу охорони пам'ятників Головного управління культури, представників УТОПК¹⁵⁴. На початковому етапі проводилася робота по складанню словника, списків меморіальних дощок, уточненню адрес пам'яток, меморіальних музеїв, добору авторів, в яких були задіяні науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Л. Шевченко і Н. Коваленко (відповідальний секретар редакційної колегії тому Зводу по м. Києву). У різні періоди до робочої групи входили кандидати історичних наук О. Лугова, Т. Григор'ва, Л. Федорова, кандидат філософських наук Е. Піскова. З метою вирішення організаційних питань, обстеження і виявлення історико-культурних об'єктів міста, створення документального архіву для написання Зводу на базі сектору обліку відділу охорони пам'ятників Головного управління культури був створений відділ підготовки тому Зводу «Київ» при Управлінні охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва (тепер — Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії та культури і заповідних територій Головного управління культурної спадщини КМДА), очолюваний Н. Коваленко. Завдяки копійчкій щоденній роботі співробітників відділу О. Єгорової, Н. Кривенко, Н. Смирнової зібраний численний документальний і картографічний матеріал, фотографії для написання тому, проводилася робота по організації написання і рецензування статей про пам'ятки. Допомогу у вирішенні організаційних питань, уточненні списків статей, пошуки і налагодження контактів з авторами, проведення консультацій і написання частини статей про пам'ятки історії та культури Києва взяли на себе співробітники Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та викорис-

танню пам'яток історії та культури і заповідних територій Головного управління культурної спадщини КМДА І. Абрамова, М. Виноградова, М. Кадомська, О. Мокроусова, Т. Скібицька, І. Тарутинова та ін.

Над виявленням та написанням статей про пам'ятки історії та культури міста працював великий авторський колектив, який налічував більше 200 чоловік, у тому числі науковці Інститутів історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, Інституту «Укрпроектреставрації», викладачі вузів, співробітники державних архівів, бібліотек, музеїв, Головного управління культури, міського військкомату, активісти міського товариства охорони пам'яток історії та культури, відомі киевознавці О. Апанович, С. Білокінь, М. Кальницький, Л. Проценко, М. Рибаків, Л. Рилкова, О. Силін, Т. Слюдікова, та ін. До роботи над томом залучалися науковці і краєзнавці-аматори, професійні історики і громадські діячі. У тісному контакті з істориками працювали науковці Інституту археології НАН України: доктор історичних наук Г. Івакін, кандидати історичних наук С. Кілієвич, М. Сагайдак; Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України доктор мистецтвознавства Д. Степовик, кандидати мистецтвознавства Г. Склярєнко, О. Овчаренко, М. Протас, М. Селівачов; архітектори: доктори архітектури Ю. Асеєв, М. Дьомін, кандидати архітектури В. Ієвлева, С. Кілессо, Л. Прибега, Т. Трегубова. До підготовки статей про пам'ятки Києва залучалися співробітники київських музеїв: Л. Добрийвечір, О. Друк, Є. Кабанець, В. Малаков, Н. Нікітенко, С. Панькова, Л. Пивоваренко та ін., які доповнили статті оригінальним матеріалом.

Велика пошукова робота з виявлення і дослідження імен відомих громадських, культурних, наукових, військових діячів, похованих на київських цвинтарях провела відома історик-краєзнавець, некрополєзнавець, автор Київського некрополя Людмила Андріївна Проценко. До робочої групи вона передала велику кількість статей і матеріали про київські цвинтарі. Одним з найбільш складних напрямів діяльності авторського

колективу тому була робота по виявленню і фіксації пам'яток, пов'язаних з незаконно репресованими в роки сталінізму і застою. Це стосувалося відбору персоналій, встановленню місць їх проживання та поховання. Значну роботу у цьому напрямі провів Сергій Іванович Білокінь, доктор історичних наук, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, автор низки статей у томі Зводу по м. Києву. Нові архівні документи використані при підготовці статей про пам'ятки історії періоду Української революції 1917–1921 років, написані кандидатом історичних наук Т. Осташко. Виявлення пам'яток науки і техніки, промислової архітектури, написання статей до тому проводили науковий співробітник відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Л. Гаврилюк і провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, кандидат архітектури В. Ієвлева.

Багато зробила для підготовки тому Зводу по м. Києву доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Л. Федорова, відповідальний секретар видання, співупорядник тому, член редакційно-художньої ради Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. Лариса Данилівна — ініціатор розробки основних засад і структури тому Зводу по м. Києву, які є базовими і для томів, присвячених іншим регіонам України. Залучення до авторського колективу науковців, музейних і архівних працівників, киевознавців — дослідників історико-культурної спадщини Києва — дозволило ввести до наукового обігу значну кількість нових документів і матеріалів. Статті про щойно виявлені пам'ятки — окремі особняки, будівлі інститутів, пам'ятки промислової архітектури, міські цвинтарі значно розширили наше уявлення про культурну спадщину міста.

Під час роботи редколегія зустрілась із труднощами організаційного та фінансового характеру. В інтерв'ю газеті «Київський вісник» 18 лютого 1991 р. Петро Тимофійович підкреслив, що за чотири роки змінилися 4 голови міської редколегії, написання статей проводилося на громадських засадах, і лише

незначна частина профінансована міською організацією УТОПК. Вихід першої частини першої книги Зводу по м. Київ став можливим завдяки виділенню Київською міською радою народних депутатів з бюджету 500 тис. крб. на видання. «Київ — одне із стародавніх міст Східної Європи, столиця України, в якому зосереджено 3630 нерухомих пам'яток. Особливість багатьох споруд, — наголошував академік, — у тому, що вони являють собою комплексні пам'ятки архітектури, історії, археології, а в ряді випадків — і монументального мистецтва. Виявлення і взяття на облік всіх нерухомих пам'яток міста у ході роботи над Зводом — важливе завдання, як авторів, так і всіх ентузіастів-дослідників». У ході підготовки київського тому проводилася пошукова робота, в результаті якої виявлено близько 600 пам'яток історії та архітектури — будинків, пам'ятних місць, промислових споруд, пам'яток садово-паркової архітектури, монументального мистецтва¹⁵⁵. Змінювався склад Головної редколегії, авторського колективу, але незмінним керівником редакційної колегії і великого авторського колективу по підготовці томів Зводу по м. Києву залишався П.Тронько. Де б не знаходився Петро Тимофійович — у владних коридорах чи на громадській роботі, у Президії Академії наук чи в Інституті історії — справою свого життя він вважав збереження пам'яток. Близько трьох тисяч нерухомих пам'яток історії та культури представлені у книгах Зводу по м. Києву. Протоколи засідань Київської міської редколегії, листування з громадськими організаціями, державними установами свідчать про те, що жодна пам'ятка не була позбавлена уваги пам'яткоохоронців.

Однією з перших була створена неструктурна група по підготовці Зводу по Київській області, до складу якої входили наукові співробітники Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України (Є. Максимов), Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (Є. Горбенко). Великий обсяг по підготовці тому припав на 1987–1989 роки. В цей період був створений авторський колектив із 176 чоловік, для написання історичного розділу були залучені викладачі київських вишів і музеїв. За кожним з викладачів історичного факультету Київського націо-

нального університету імені Тараса Шевченка був закріплений відповідний район Київської області. Виїзди в експедиції для натурального обстеження пам'яток, робота в архівах, бібліотеках і музеях дозволила обстежити більшість історико-культурних об'єктів області і підготувати 1119 статей про пам'ятки, 42 нариси про історичні міста та районні центри, ґрунтовну вступну статтю. У ході пошукової роботи виявлені численні поховання місцевих мешканців, які померли під час голодомору-ґеноциду 1932–1933 років, встановлені імена воїнів, загиблих під час оборонних боїв на території Київщини. До тому включений оригінальний матеріал про пам'ятне місце розташування Межигірського монастиря, який відвідував Т.Г. Шевченко, знаходилися поховання козацького ватажка Семена Палія і ґетьмана Правобережної України Є. Гоголя. Робоча група по підготовці Зводу організувала фронтальне обстеження пам'яток, проводила численні наради в обласній адміністрації, в яких брали участь керівники районних управлінь культури, місцеві краєзнавці, група «Пошук» при Київському обласному правлінні охорони пам'ятників історії та культури. Підготовлений рукопис тому по Київській області пройшов відповідні рекомендації і після розгляду на Головній редколегії був рекомендований до друку¹⁵⁶. Як і з томом по м. Севастополь, Головна редакція замість редагування виступила з ініціативою по дообстеженню районів області, написанню статей про щойно виявлені об'єкти. Дообстеження було проведене лише частини районів у зв'язку з браком коштів і недостатньою кількістю спеціалістів, обсяг тому збільшився, але він був незавершений і весь час знаходився в стадії доопрацювання. Після 1991 р. рукопис тому потребував ґрунтовного доопрацювання. Часті зміни обласного керівництва, яке не виявляло зацікавленості в цій роботі, нестабільне фінансування стали на заваді виходу тому Зводу по Київській області. З часом матеріал виявився застарілим, виникли проблеми з фінансуванням, і рукопис тому так і залишився на полицях редакції.

До підготовки Зводу підключалися вищі навчальні заклади Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Міністерства освіти СРСР, Міністерства вищої і середньої

освіти союзних республік, державні архіви і музеї¹⁵⁷. Для залучення до роботи над Зводом викладачів вишів, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти України надіслало відповідного листа, в якому зазначалася необхідність включення цієї роботи в індивідуальні плани наукових досліджень викладачів. Але ця настанова так і залишилась на папері. Незважаючи на те, що при підготовці більшості томів викладачі вишів готували матеріали на громадських засадах, на належному науковому рівні підготовлені матеріали до томів Зводу по АР Крим, Харківській, Закарпатській областям, де задіяні викладачі Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Ужгородського національного університету¹⁵⁸. Виважено підійшли до написання історичної частини томів Зводу по Волинській та Київській областях — викладачі Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вийшли окремі збірки статей про пам'ятки історії та культури по окремим районам Житомирської, Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької областей, підготовлені рукописи по м. Севастополю і збірник статей по Харківській області, в яких матеріали готувалися і викладачами вузів. Але це, скоріше, виключення, ніж правило, оскільки ця робота виконувалася на громадських засадах, завдяки ентузіазму шанувальників історичного минулого. Залучення викладачів до написання статей про пам'ятки, вступів до томів Зводу потребують вирішення нагальних проблем підготовки Зводу в цілому. В першу чергу, це відповідне фінансування масштабного видання, обов'язкове включення роботи по підготовці матеріалів Зводу в індивідуальні плани викладачів.

Для надання практичної допомоги в підготовці Зводу у регіонах практикувалося проведення конференцій, нарад із залученням всіх задіяних установ, організацій та авторів статей, наукові відрядження до Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Луцьку, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова та інших міст. Під час таких поїздок здійснювалася фронтальна перевірка та візуальне обстеження пам'яток, наявність облікової документації. Проблеми підготовки Зводу обговорювалися на

Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства у жовтні 1987 р. у Полтаві, Всеукраїнських краєзнавчих конференціях, регіональних нарадах у Севастополі в 1989 р., у Луцьку в березні 1993 р. У прийнятій постанові Всеукраїнської наради з проблем підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» акцентувалася увага як на позитивних моментах, так і на проблемах, які вимагали оперативного вирішення. Це стосувалося удосконалення організаційної структури видання на всіх рівнях з метою більш дієвого і конкретного керівництва авторськими колективами, розробки державної програми захисту пам'яток археології та вилучення їх зі сфери господарської діяльності, прискоренню робіт по дослідженню і обліку пам'яток архітектури і монументального мистецтва. У постанові підкреслювалося недостатнє фінансове і матеріально-технічне забезпечення підготовки та видання томів, повільне редагування томів Зводу, переданих до видавництва.

Слушні пропозиції щодо створення Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» на базі відділу історико-краєзнавчих досліджень, підготовка і затвердження «Методичних рекомендацій...» (К., 1993), прийняття нового Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), створення штатних робочих груп були реалізовані. В той же час, створення Державного комітету охорони історико-культурної спадщини, регіональних науково-дослідних центрів по вивченню історико-культурної спадщини, вирішення питання про участь на планових засадах у роботі над Зводом викладачів та студентів вузів, видання Зводу на засадах державного фінансування залишилися пропозиціями, які невіршені і сьогодні¹⁵⁹. Повільне впровадження конструктивних пропозицій, фінансове незабезпечення підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» одна із суттєвих причин затримки виконання державної програми по виданню. Тільки завдяки наполегливості і ентузіазму, відповідальності і бажанню попри всі труднощі довести справу до кінця здійснюється робота над томами у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, видаються словники, окремі Матеріали до Зводу.

У 2001 та 2002 роках за ініціативи робочої групи були проведено представницькі обласні наради у містах Суми (грудень 2001 р.) і Дніпропетровськ (лютий 2002 р.), присвячені питанням підготовки томів Зводу по Сумській та Дніпропетровській областям, в роботі яких взяли участь керівник робочої групи, доктор історичних наук В. Горбик, директор Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини Державного комітету України з будівництва та архітектури Т. Маніфасова, науковий співробітник Інституту історії України НАН України Н. Ковпаненко. У виступах багато уваги приділялося проблемам написання історичної, архітектурної та мистецтвознавчої частин обласних томів Зводу.

Велику допомогу місцевим редколегіям і авторським колективам надали збірники наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва, куди увійшли узагальнюючі статті, а також матеріали про окремі пам'ятки. Спеціальні випуски «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Києву, Вінницькій, Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській областям¹⁶⁰, які готувалися науковцями київських інститутів у співавторстві з місцевими авторами, дозволили вирішувати дискусійні питання при підготовці статей про пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Був підготовлений рукопис «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Київській області», але, на жаль, він так і не був виданий. До початку 1990-х років були підготовлені основи рукописів томів по Чернігівській і Київській областям і передані до Головної редакції Зводу¹⁶¹, макет тому Зводу по місту Севастополю (К., 1991 р.). Проводилася велика організаційна і методична робота по підготовці томів Зводу, була створена основа для подальшого їх удосконалення. Зміна політичної ситуації в країні, перехід до ринкових відносин поставив на порядок денний низку питань, які швидко реалізувати неможливо. Тільки в тих областях, де створені і працюють робочі групи, є фінансування, накопичений матеріал про пам'ятки здійснюється видання окремих збірок про пам'ятки по окремим районам.

На першому етапі підготовки Зводу робота була скерована на створення обласних і міських редколегій, авторських колективів, робочих груп при редколегіях. У ряді областей були створені занадто великі авторські колективи (Дніпропетровська область — 300 чоловік, Одеська область — 250), які були практично некеровані, але у їх складі не вистачало спеціалістів з мистецтва, архітектури і містобудування, що приводило до неякісної підготовки статей про пам'ятки. Не всі редколегії і робочі групи мали чіткі плани підготовки томів, що приводило до зриву графіку, який був затверджений Головною редколегією.

Недостатнє фінансування не дозволяло розгорнути роботу по дослідженню культурної спадщини у повному обсязі, особливо це стосувалося пам'яток археології та архітектури і містобудування. Поступово фінансування стало лише за рахунок виділення коштів місцевою владою, що неспівмірно з грандіозністю задуманого видання. Брак досвіду, недостатня кількість фахівців, відсутність методичних розробок, низка невіршених організаційних питань уповільнювали роботу з підготовки матеріалів Зводу, приводили до зриву термінів підготовки видання. Зважаючи на складність, багатопрофільність і масштаб роботи, слід було утворити спеціальний підрозділ для підготовки, укомплектувавши його різними фахівцями. На жаль, це не було здійснено відразу. Не пізніше 1983 р. слід було розробити державну цільову програму по підготовці Зводу з визначенням не лише основних напрямів, але — і це головне — підведенням під неї матеріально-технічної, фінансової і кадрової бази. Невіршеність цих питань негативно позначилася на організації справи, якості підготовки матеріалів і дотриманні термінів роботи.

Першим узагальнюючим виданням, яке було підготовлено у зв'язку з роботою над Зводом стала колективна праця «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987). У ній представлені нерухомі пам'ятки всіх регіонів України. Координуючим центром по підготовці каталогу пам'яток став колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень, очолюваний П. Троньком разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Підготовча робота по створенню Зводу в Україні розпочалася

ще в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток історії та культури. Навіть побіжне ознайомлення з анотованими списками пам'яток, надісланими з областей до Інституту історії України НАН України, показало, що велика кількість пам'яток була відсутня. Це було пов'язане з незадовільним проведенням паспортизації, недоліками по виявленню і дослідженню пам'яток стародавньої, середньовічної, раннього нового і нового часу, новітньої історії, які не вписувалися в ідеологічні постулати радянської доби¹⁶². Виданню передувала велика підготовча робота — виїзди у відрядження і обстеження пам'яток на місцях, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями. Цією великою, здавалося не підйомною, роботою керував Петро Тимофійович. Весь колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, на яких було покладено завершення роботи і підготовка рукопису до видання, був свідомий того, що це — велика і потрібна робота і працював, незважаючи на вихідні і відпустки, маючи перед собою взірєць натхненної і наполегливої праці свого керівника. Каталог-довідник отримав високу оцінку у громадськості і став тим фундаментом, на основі якого почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України». Це був перший досвід роботи над майбутнім Зводом пам'яток, у ході широкого обговорення вдалося уникнути низки помилок, виявити історико-культурні об'єкти, які не стояли на обліку. Так, у м. Севастополі було досліджено цікавий об'єкт на вул. Володимирська, де зберігся командний пункт Приморської армії, Севастопольського оборонного району, пам'ятне місце розташування міського комітету оборони у штольнях (вул. Морська). Місцеві краєзнавці Запорізької області спільно із представниками УТОПІК провели ретельне дослідження пам'яток, розташованих у Запорізькому, Вільнянському районах області, встановили точні дані щодо місця розташування фортеці Олександрівськ, майбутнього міста Запоріжжя.

Результатом напруженої роботи великого колективу авторів — археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури

України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих пам'яткоохоронних органів — став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформуванні суспільства про нерухому історико-культурну спадщину України та отримала високу оцінку громадськості. Довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987) стало першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток, тим фундаментом, на якому почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України».

Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися основні документи, які створювали можливість надати підготовці Зводу більш організованого характеру. Головна редакційна колегія «Зводу пам'яток історії та культури України» прийняла низку необхідних рішень, що сприяли роботі над томами. Основні організаційні принципи підготовки Зводу визначалися «Положенням про обов'язки і відповідальність виконавців, які беруть участь у підготовці роботи», де докладно висвітлені завдання й функції основних організацій та установ, задіяних у підготовці Зводу. До «Положення» додавався «Порядок підготовки і проходження матеріалів Зводу пам'яток», яким визначалися методичні та організаційні принципи підготовки анотованих списків, словників, текстів статей, ілюстрацій, рецензування і редагування рукописів томів¹⁶³. Згідно з цими документами, керівництво і організацію підготовки видання в республіці покладено на Головну редакційну колегію, яка здійснювала організаційні заходи, контроль за підготовкою томів і їх виданням в Головній редакції УРЕ. На засіданнях бюро Секції суспільних наук регулярно заслуховувалася інформація про хід роботи над Зводом в академічних інститутах, діяльність робочої групи при Головній редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» над методичними рекомендаціям.

Робота над цим грандіозним виданням співпав з часом розпаду Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності в 1991 р., що не могло не позначитися на зміні концептуальних підходів, як у його підготовці, так і у висвітленні історичного минулого. З'явилася можливість опрацювати широке коло но-

вих архівних джерел, що дозволило об'єктивно висвітлити події історичного минулого, провести вивчення щойно виявлених історико-культурних об'єктів, а також здійснити широкомасштабні обстеження і дослідження існуючих пам'яток, які розширили наше уявлення про історичне минуле та національну культурну спадщину. Науковий рівень видання забезпечать перевірені на основі широкого кола архівних джерел з центральних і місцевих сховищ і літератури відомості про кожний історико-культурний об'єкт. Підготовлені рукописи потребували значного доопрацювання у зв'язку з введенням до наукового обігу нових матеріалів, зміною концептуальних засад у висвітленні історичного минулого. Докорінно змінилися методологічні підходи до класифікації пам'яток історії, вимоги до системи їх відбору та поцінування.

У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу. У постанові йшлося про вирішення фінансових і матеріально-технічних питань, зокрема про виділення коштів для Інституту історії України на придбання комп'ютерів та обладнання автоматизованих робочих місць, створення спеціалізованої Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи¹⁶⁴.

Цей документ, на нашу думку, започаткував третій період у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Головна спрямованість постанови — пристосування роботи над Зводом до нових економічних та політичних умов. Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці, а перехід до ринкових відносин не міг не позначитися негативно на підготовці такої фундаментальної праці. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення — основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»¹⁶⁵. Під державну програму не було передбачено загальнодержавного фінансування, а надходження фінансів з місцевих бюджетів не могло вирішити

всі проблеми з підготовкою грандіозного видання. Невирішення фінансових питань компенсувалося організаційними заходами, які, певною мірою, підтримували ідею створення «Зводу пам'яток історії та культури України» і дозволяли продовжувати роботу. Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана¹⁶⁶. Але слабка матеріально-технічна база редакції, а також нечисельний колектив, в якому не вистачало фахівців з археології, архітектури, монументального мистецтва позначилися на термінах підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

Незважаючи на складності у ході підготовки Зводу, в країні активізувався краснзнавчий і пам'яткоохоронний рух по обстеженню і виявленню пам'яток, охороні і збереженню історико-культурної спадщини. Робота в бібліотеках, архівах, музеях, проведення наукових експедицій по візуальному обстеженню пам'яток дозволили уточнити кількість історико-культурних об'єктів в Україні. Були підготовлені ґрунтовні матеріали до Зводу по Київській, Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю, проводилося фронтальне обстеження пам'яток в АР Крим, в інших регіонах. Багато уваги приділялося вивченню воїнських цвинтарів, Братському і кладовищу Комунарів у Севастополі, Байковому і Лук'янівському некрополям у Києві, поховань видатних постатей, воїнам, загиблим в роки війн і похованих в Україні. Якщо на початковому етапі у 1984 р. на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то в 2006 р. — понад 130 тис., у тому числі понад 57 тис. пам'яток археології, 51 тис. — пам'яток історії, понад 16 тис. пам'яток архітектури, містобудування та садово-паркового мистецтва, біля 6 тис. пам'яток монументального мистецтва¹⁶⁷. За даними Держкомстату України на державному обліку в 2011 р. перебуває 144831 пам'ятка, у тому числі історії — 52544.

Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.¹⁶⁸ та «Про додаткові

заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.¹⁶⁹ Згідно з Указом Президента України від 11 грудня 2000 р. на Кабінет Міністрів України було покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2010 р. Фінансування по підготовці рукописів томів Зводу покладалося на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів, виготовлення тиражу мало здійснюватись за кошти державного бюджету. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України доручалося забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України — сприяти Головні редакційній колегії в отриманні необхідної інформації¹⁷⁰ про культурну спадщину українців за кордоном. Останнім Указом передбачено включення до Державного бюджету України видатків на підготовку і випуск томів Зводу, в тому числі виділення відповідних коштів Раді міністрів АР Крим, обласним і міським (Київській і Севастопольській) державним адміністраціям, а також Інституту історії України НАН України для підготовки рукописів томів. В Указі йшлося про необхідність створення належних умов для роботи регіональних редакційних колегій, авторських колективів та робочих груп, фінансування з місцевих бюджетів на виявлення і дослідження історико-культурних об'єктів. Кабінету Міністрів доручено забезпечити випуск 28-томної енциклопедичної праці до 2018 р.¹⁷¹ Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення, привернули увагу місцевих органів влади до цієї масштабної роботи.

5. Розробка наукових засад підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»

В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації. Після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., розгорнулася робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України».

У виданих «Методических рекомендациях для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР» (Киев, 1981), були розроблені питання методики із урахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій, але вони не могли вирішити всіх питань методологічного характеру. Загальні положення, що «Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки, що мають історичну, наукову або художню цінність — не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час необхідно було врахувати особливості історичного і культурного розвитку України, сучасний стан пам'яток історії та культури в країні і адаптувати запропоновані загальні рекомендації з урахуванням національних особливостей. Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину Укра-

їни, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які стояли на державному обліку, а також щойно виявлених у процесі пошукової роботи — мета «Зводу пам'яток історії та культури України». Він має репрезентувати історико-культурну спадщину українського народу, всіх національних меншин, що мешкають в Україні, а також пам'ятки історії та культури української діаспори. У відділі історико-краєзнавчих досліджень була розроблена концепція підготовки 28-го тому про пам'ятки української культури, створені за кордоном і пов'язані з життям українців за межами України. При підготовці Зводу необхідно було враховувати особливості історичного розвитку українського народу, його боротьбу за незалежність упродовж всього історичного поступу. Більше уваги необхідно приділяти виявленню пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, національно-визвольними змаганнями українського народу, голодоморами, масовими геноцидами, боротьбою за самостійність і незалежність. У ході вироблення концепції «Зводу пам'яток історії та культури України» висвітленню цих проблем в історії України приділялася значна увага. Методика підготовки статей про окремі пам'ятки, а також узагальнюючих матеріалів опрацьовувалася у ході підготовки матеріалів до Зводу по Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю, які готувалися одними з перших. Робота по Зводу у західному регіоні поставила на порядок денний питання про найменування пам'яток, зокрема, пов'язаних з боротьбою за встановлення радянської влади в західних областях України. За дорученням Головної редколегії Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР ці питання вивчалися науковцями Інституту історії АН УРСР і Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС¹⁷². У наукових дискусіях вирішувалися питання щодо назв пам'яток, присвячених учасникам громадянської і Другої світової війн, включення до томів матеріалів про поховання учасників ОУН і УПА, воїнів армій противника. Для об'єктивного вирішення проблемних питань залучалися досвідчені наукові співробітники Інституту історії АН УРСР —

доктори історичних наук А. Гриценко, М. Коваль, Є. Скляренко та інші спеціалісти.

Перші зразки статей про пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва, архітектури і містобудування були опубліковані у 1985 р., хоча робота над ними активно проводилася з 1983 р.: накопичувався матеріал, проводилися обстеження пам'яток. З 11 статей у збірнику матеріалів до Зводу по м. Києву одна була присвячена пам'ятці історії. У наступному випуску матеріалів до Зводу по Чернігівській області опубліковані 7 статей, з них 5 — про пам'ятки історії¹⁷³. Загальні і методичні питання підготовки Зводу були розглянуті у збірці «Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» (Вип. 1. К., 1984), авторами якого були історики, археологи, мистецтвознавці, архітектори, музейні, бібліотечні працівники. До збірника увійшли статті про широке коло пам'яток, підготовлених місцевими авторами практично з усіх областей. Її цінність у тому, що автори привернули увагу як до відомих пам'яток, так і щойно виявлених і малодосліджених.

У рамках всесоюзного Зводу, з урахуванням вимог до прийнятої на той час класифікації і систематизації, була підготовлена «Методика підготовки статей о памятниках истории и культуры» (К., 1988 р.), яка складалася з двох частин — методики підготовки томів Зводу і зразків статей про основні види і типи пам'яток. Методичні матеріали, підготовлені науковцями Інституту історії України НАН України, включали широкий комплекс проблем як загального характеру, так і конкретних, які виникали безпосередньо при підготовці статей до Зводу, їх структури, оформлення списку джерел і літератури. Науковці Інституту історії України НАН України розробили методику підготовки передмови і вступу до томів, нарисів про райони і районні центри, історичні місця. Були запропоновані конкретні рекомендації по підготовці загальних матеріалів, а також статей про пам'ятки історії - виробництва, воєнної історії, навчальні заклади тощо. Вперше у збірці у завершеному вигляді представлені зразки статей про міста — пам'ятки історії та культури, поховання, пам'ятні місця, будинки, братські могили. До збірки

увійшли статті про пам'ятки археології, архітектури, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, комплексні пам'ятки. У 1989 р. вийшли «Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей)» (К., 1989), куди увійшли апробовані зразки статей про пам'ятки історії різних типів: будівлі, в яких працювали партійні організації, знаходилися установи науки і культури, штаби військових з'єднань; будинки, де мешкали визначні державні і партійні діячі, представники науки і культури; пам'ятні місця, пов'язані з формуванням партизанських загонів, проведенням мітингів, розташуванням інженерно-оборонних споруд. Автори приділили особливу увагу підготовці статей про поховання воїнів, загиблих у роки громадянської війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., жертв нацизму, оскільки це найбільша група пам'яток історії у Зводі. Це стосувалося формулюванню назв статей, уточненню дефініцій, рекомендацій щодо використання джерельної бази.

Політичні і соціально-економічні зміни після розпаду Радянського Союзу, проголошення України незалежною в 1991 р. внесли певні корективи в концепцію підготовки Зводу. Головним чином вони стосувалися історичної частини — вступних розділів, нарисів про історичні місця, пам'ятки історії. Перед великим колективом укладачів Зводу була поставлена непроста задача — розширити уявлення про історичне минуле, дослідити великий масив пам'яток, які в радянські часи були практично вилучені, з позицій об'єктивності і загальнолюдських цінностей розглядати культурну спадщину українського народу, його внесок у світове надбання. Це стосувалося історії українського козацтва, визвольних рухів, Української революції 1917–21 рр., періоду Другої світової війни, в якій Україна брала участь з 1939 р., боротьби українського народу за незалежність і державність у роки війни і повоєнні часи. Такий підхід дозволяв розширити кількість щойно виявлених пам'яток, але з іншої точки зору — не завжди приділялася увага історичному принципу відбору пам'яток, недооцінювався науковий критерій визначення нерухомих пам'яток. Це призвело, з одного боку, до

виключення об'єктів, пов'язаних з функціонуванням органів радянської влади і комуністичної партії, життям і діяльністю їх представників, а з іншого — включенням до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь подій і визначних діячів.

Зміни, що відбувалися в країні, вимагали нових методів дослідження пам'яток історії та культури, розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини на принципах об'єктивності та історизму, сучасної концепції підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». У зв'язку з цим на співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень було покладено відповідальне завдання розробки методичних рекомендацій по підготовці статей до Зводу з різних видів і типів пам'яток. Перед авторським колективом стояли непрості завдання розробки важливих теоретичних питань, конкретних рекомендацій по підготовці статей про пам'ятки історії різних типів. Складність полягала у тому, що українські вчені тільки приступили до опрацювання щойно відкритих архівів, підготовці підручників з історії України з позицій «нового бачення», проводилися круглі столи, конференції по висвітленню «білих плям» в історії, незаконно вилучених з історії подій і імен визначних постатей, точилися наукові дискусії щодо формулювань, визначення понятійного апарату тощо. На основі широкого кола джерел і нагромадженого фактичного матеріалу з використанням досвіду класифікації і систематизації пам'яток були розроблені «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993 р.). Колектив наукових співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України Л. Гаврилюк, Г. Денисенко, К. Колибанова, С. Кот, Е. Піскова, П. Скрипник, В. Тимофієнко, Л. Шевченко та інші за участі науковців Інституту археології АН України, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського АН України, НДІТІАМу під керівництвом завідуючого відділом В. Горбика підготували роботу, яка пройшла випробування часом і надала конкретну допомогу регіональним редколегіям і авторським колективам. На основі теоретичних узагальнень були підготовлені «Типові статті для «Зводу пам'яток історії та культури України» (К.,

1994), куди увійшли статті про пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, а також комплексні про пам'ятки архітектури та історії по Києву, Севастополю, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Полтавській, Сумській, Чернігівській областях, підготовлені науковцями київських інститутів і місцевими авторами. Незважаючи на певні недоліки, підготовка і вихід цих збірок дали відповіді на низку теоретичних і методичних питань, надали реальну допомогу авторам у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України», заклали підґрунтя для подальших теоретичних розробок.

«Звід пам'яток історії та культури України» готується як енциклопедичне видання, в його здебільшого невеликі за змістом статті необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. У ході підготовки Зводу, його історичної частини, написанні статей про пам'ятки історії та культури автори користуються широкою джерельною базою. Це документальні, наративні, джерела особового походження, періодична преса, матеріали усної історії, речові пам'ятки (результати натурного обстеження), себто самі пам'ятки, які у багатьох випадках виступають єдиним автентичним джерелом. Більш повного інформативного забезпечення додають електронні інформаційні документи, розміщені на сайтах Верховної Ради України, Міністерства культури України, Департаменту з охорони культурної спадщини, Інтернет-ресурс.

Вагома частка інформації зосереджена у документальних джерелах — опублікованих збірках документів і зберігається в матеріалах архівних установ. Оскільки упродовж значного історичного періоду українські землі входили до складу інших державних утворень — Австро-Угорської і Російської імперій, потім Радянського Союзу — великий масив матеріалів зберігається в архівосховищах інших держав, однак має бути використаним у процесі роботи над Зводом. Ці матеріали стануть у нагоді при підготовці 28-го тому Зводу, який буде присвячений українським пам'яткам Західної і Східної діаспори.

За приблизними підрахунками, третю частину обсягу томів Зводу становлять пам'ятки воєнної історії. Значний комплекс

документів, присвячений подіям Північної, російсько-турецьких, вітчизняної 1812 р., Кримської (Східної) війн, зосереджений в центральних архівах Російської Федерації. Оригінальні документи про заснування Севастополя, будівництво укріплень і бастионів напередодні і в ході оборони міста в 1854–55 рр., участь флоту у Кримській війні, роль визначних флотоводців — В. Корнілова, П. Нахімова, В. Істоміна — в організації оборони, діяльність інженера Е. Тотлебена, хірурга М. Пирогова, першої сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської, будівництво меморіальних комплексів, створення першого в Росії меморіального кладовища — зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (РДВІА) і Російському державному архіві Воєнно-Морського Флоту (РДАВМФ), документи якого прискіпливо досліджені севастопольськими дослідниками — Є. Венікєєвим, О. Грабар, В. Крест'янніковим, В. Шавшиним¹⁷⁴.

Найбільший масив документів, близько 90 тис. фондів, 10 млн. справ — документи штабів і управлінь, об'єднань і з'єднань, частин і установ, воєнно-навчальних закладів, командирів і рядових воїнів — Героїв Радянського Союз — зберігається в одному з найбільших архівосховищ Російської Федерації — Центральному архіві Міністерства Оборони РФ (м. Подольськ, ЦАМО РФ). Залучення документів архіву дозволить об'єктивно відтворити події початкового періоду війни, часу поразок Червоної армії і швидкого просування ворога по радянській території, кількість оточенців і місця їх боїв з переважаючими силами противника, місця розташування концтаборів і страт мільйонів радянських військовополонених і мирних громадян. Оскільки Звід слід розглядати не як статичну, а суто динамічну систему, що знаходиться в русі поповнення новими відомостями про об'єкти охорони, то перед його укладачами стоять масштабні завдання по виявленню і дослідженню нових документів. Тільки в цьому архіві у відкритому доступі знаходиться п'ята частина всіх справ, а основний масив документів чекає перемін у суспільстві і широкого оприлюднення.

Велике значення для підготовки статей про діяльність у роки Другої світової війни медичних установ — евакогоспіталів,

медсанбатів, лікарень, пересувних медичних пунктів — уточненні місць розташування, прізвищ медичного персоналу, воїнів — мають «Книги обліку», які зберігаються у Воєнно-медичному музеї-архіві воєнно-медичних документів РФ (ВММ РФ, архів ВМД, м. Санкт-Петербург). Їх використання дозволить не тільки розкрити одну із сторінок війни, але встановити прізвища воїнів, які померли і були поховані на території України.

Об'ємний матеріал, практично незадіяний у підготовці матеріалів Зводу, зберігається в Російському державному архіві новітньої історії (РДАНИ). Він безпосередньо торкається подій 20–30-х років минулого століття, голодоморів 1921–22, 1932–33, 1946–47, формування і становлення тоталітарного режиму, передвоєнного і повоєнного періодів, коли репресій зазнала значна частина науковців, письменників, творчої інтелігенції Радянського Союзу, у тому числі України, труднощів евакуації на початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–45 рр., відновлення і роботи підприємств у тилкових регіонах, буднів пересічного трудівника, праця якого наближала перемогу.

В Україні нині функціонують 7 центральних архівів, 24 обласні з філіями та 2 міські (у Києві і Севастополі), Державний архів АР Крим, в яких зберігається біля 340 мільйонів справ¹⁷⁵. До державного архівного фонду передано понад 11 мільйонів справ комуністичної партії, які знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО). Доступними для дослідників стали фонди, що знаходились в режимі обмеженого користування — діяльність Політбюро Компартії України, Центрального комітету Компартії України, Українського штабу партизанського руху, заборонені фонди про Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію, визвольний і правозахисний рух в Україні. Уявлення про діяльність партійних органів у сфері охорони культурної спадщини, підпорядкування пам'яткоохоронної роботи потребам компартійної ідеології висвітлюють документи фонду (Ф.-1).

Важливу тематичну інформацію про пам'яткоохоронну діяльність, яку можна використати для підготовки вступних розділів, містять фонди Центрального державного архіву вищих

органів влади і управління (ЦДАВОВУ України). У них зосереджені законодавчі та нормативні документи ВУЦВКУ і РНК УРСР щодо збереження культурної спадщини як в цілому в Україні, так і в окремих регіонах. Зокрема матеріали фонду Народного комісаріату освіти (Ф.Р.-166) мають велике науково-історичне і довідкове значення у висвітленні питань розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні. Архівні джерела дають змогу досить повно висвітлити діяльність громадських організацій з питань охорони і збереження пам'яток історії та культури за радянської доби, зокрема створення в 1966 р. і подальшого функціонування найбільшої пам'яткоохоронної громадської організації — Українського товариства пам'яток історії та культури.

Велику допомогу у виявленні і вивченні пам'яток, пов'язаних з соціальними рухами XVI-XIX століть, життям і діяльністю видатних українських діячів можуть надати матеріали Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України, м. Київ і м. Львів). Вивчення документів дасть змогу уточнити адреси, локалізувати визначні місця, пов'язані з діяльністю відомих діячів Української революції — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, інших культурних діячів, більш повно висвітлити хід визвольних змагань і соціальних рухів, а також дійти об'єктивних висновків щодо увічнення їх у томах Зводу.

Близько 190 тис. одиниць зберігання, що знаходяться в Центральному державному архіві — музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) — висвітлюють участь громадських комітетів по обстеженню і вивченню пам'яток архітектури, виявленню і благоустрою місць поховань визначних діячів науки і культури. На особливу увагу заслуговують особисті фонди письменників, у першу чергу тих, які зазнали репресій. Відомості про стан, охорону та збереження пам'яток у тому чи іншому регіоні України містять матеріали державних обласних архівів.

Відкрились фонди Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), що висвітлюють діяльність колишнього ДПУ і наркомату внутрішніх справ (НКВС), Комітету державної без-

пеки (КДБ). Використання цих документів важливе для об'єктивного висвітлення подій 20–50-х років минулого століття, часу становлення тоталітарного режиму, який супроводжувався жорстокими репресіями та політичними процесами проти української інтелігенції, голодоморами 1921–22, 1932–33, 1946–47 років, в яких загинули мільйони українців. Матеріали кримінальних справ містять адреси репресованих діячів науки і культури, дозволяють встановити місця страти і місця поховань жертв геноциду українського народу¹⁷⁶. Прискіпливе вивчення документальної бази галузевих архівів СБУ із залученням спогадів живих свідків дозволяє об'єктивно і неупереджено передати перебіг подій того часу, увічнити місця пам'яті невинно убієнних. Це — пам'ятні місця в Биківні (м. Київ), Бабиному Ярі (м. Київ), Дем'яновому Лазі (с. Пасічне, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл.), Музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма Лонцького» (м. Львів), Українсько-польський меморіал (м. Харків), урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де протягом 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. фактично було знищено 1111 осіб, передусім українського походження. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік¹⁷⁷. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені і поховані за доби репресій сотні тисяч людей. Значний інтерес викликають матеріали центральних і місцевих краєзнавчих музеїв, численна краєзнавча література, написана на основі місцевих джерел, матеріалів історико-архітектурних інвентаризацій, а також інформація, отримана дослідниками в результаті натурних досліджень пам'яток.

«Звід пам'яток історії та культури України» — багатопрофільна праця, яка охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, дає комплексне уявлення про них. Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе місце як за кількістю, так і за значенням. В Україні на державному обліку перебуває 57206 пам'яток археології, у тому числі 418 пам'яток національного значення, які представлені широким діапазоном — від найдавніших

поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя¹⁷⁸. Археологічна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, джерелом колективної пам'яті, засобом історичних наукових знань. Для висвітлення найтривалішого, дописемного періоду історії археологічні пам'ятки мають вирішальне значення, оскільки вони являють собою єдині і основні історичні джерела. З Україною пов'язане відкриття всесвітньо відомих археологічних культур і давніх цивілізацій — трипільської культури, скіфських старожитностей, античних міст Північного Причорномор'я, пам'яток ранніх слов'ян, носії яких відіграли визначну роль в історії народів Східної та Центральної Європи.

Саме підготовка Зводу стимулювала проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії. Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж останніх років, виявили нові численні археологічні пам'ятки. Результати проведених робіт мають велика значення для археологічної науки. Вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи у розробці найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України: дозволяють розширити знання про появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграцію неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, виникнення виробництва, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі, суспільства зі «стольним градом» Києвом, формування українського етносу тощо. Київська Русь — одна з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя. Упродовж всієї історії Київ посідає особливе місце серед історичних міст. Це — політичний центр східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, духовний осередок православ'я, найважливіший стратегічний пункт. Археологічні матеріали Зводу дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від

природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих у праобщини, виявлені в Закарпатті і Криму¹⁷⁹.

Зовсім іншою була демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту, коли в результаті тривалої еволюції сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньольодового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала мистецтво, проводила культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок¹⁸⁰. Від цього часу історико-культурна хода відбувалася невинно прогресивним шляхом, найяскравішими виявами були часи існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі.

Однією з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя була Київська Русь — перше державне утворення східних слов'ян IX–XIII ст. Всебічному вивченню цього періоду завжди приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави проживало до 10–12 млн. людності¹⁸¹. Численні історико-культурні пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвивалася культура епохи пізнього середньовіччя, міста Києва.

В останні десятиліття активізувалися спелео-археологічні дослідження стародавнього підземного будівництва зокрема на території Києва, створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток¹⁸². Серед підземних споруд найчисленніші підземні споруди фортифікаційного та господарського призначення. Близько 70 споруд нараховують фортифікаційні підземелля Старокіївської фортеці на території Верхнього міста і Липок. Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льохами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель і є невід'ємною

частиною середньовічного міського ансамблю. В ході археологічних робіт на території «Мистецького Арсеналу» досліджений надзвичайно численний та різноманітний археологічний матеріал про побутову культуру Вознесенського монастиря XVII ст. Дослідники виявили повноцінне зібрання предметів матеріальної культури монастиря XVII–XVIII ст., перш за все, тогочасного ужиткового посуду та будівельної кераміки, зокрема пічних кахлів¹⁸³. Важливим є обстеження стану археологічних пам'яток, у тому числі і підземних з метою виявлення об'єктів і проведення рятівних археологічних робіт. Це стосується територій, на яких заплановане будівництво. Останнім часом в умовах комерціалізації, стрімкого збільшення міського населення і будівництва з'явилася реальна загроза знищення історичної частини міста. Авторів нових проектів і тим більше їхніх спонсорів щонайменше цікавить збереженість історико-культурної спадщини, неповторного київського ландшафту. У сучасних умовах цивілізація веде до появи міських конгломератів, де непросто знайти оптимальне співвідношення між сучасним розвитком міста та його історичною частиною. І якщо серед історичної забудови з'являються нові споруди, то вони повинні не порушувати її цілісності, а гармонійно вписуватися у докільця і зберігати своєрідний силует міста.

Проблема поєднання охорони пам'яток, насамперед археології, з необхідністю розвитку міста — одна з найбільш гострих і, на жаль, до цього часу невіршених. Незважаючи на прийняття Закону «Про охорону археологічної спадщини» проблеми охорони археологічних пам'яток не вирішуються. Останнім часом археологи вимушені проводити розкопки на новобудовах, які, в основному, носять рятівний характер. Залишається невідпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення, продовжується руйнація культурних шарів історичних місць. Саме тому дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки¹⁸⁴.

Це ж стосується і охорони підземних пам'яток. Території можливого існування підземних споруд слід оголосити охоронюваними археологічними територіями. В межах цих територій повинен бути встановлений особливий режим охорони, який передбачав би обов'язкове комплексне спелео-археологічне обстеження місцевості до початку будь-яких земляних робіт. Так, на території Києва крім лаврських печер музеєфіковані або розпочаті такі роботи в печерних Звіринському та Гнілецькому монастирях, на мінній галереї під редутом Андріївського бастиону, господарських льохах на Верхній території Києво-Печерського монастиря¹⁸⁵. Немає потреби музеєфікувати усі стародавні підземелля, втім певна частина київських печер заслуговує на охорону і збереження.

Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади і встановити систему охоронних зон: зона охорони пам'ятки, зона ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території¹⁸⁶. Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. З'ясувалося, що внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесений всесвітньо відомий курган Переп'ятиха біля м. Васильків, який сягав висоти 15 м, зникли курганні могильники біля села Мар'янівка на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на річці Десна біля с. Шестовиця на Чернігівщині, селище VIII–IX ст. поблизу с. Ходосівка під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Крім наукових проблем у сучасних умовах археологи зустрічаються з суто практичними проблемами, пов'язаними з процесами ринкових перетворень, що відбуваються в Україні. Це пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Згідно Закону України «Про перелік

пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» землі історико-культурного призначення, до яких належать і пам'ятки археології, не можуть бути приватизовані і на них забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з їх цільовим призначенням. Але при видачі державних актів на право приватної власності, виготовленні проектної документації на будівництво, території пам'яток археології не враховуються і не вилучаються із землекористування. У приватну власність переходять тисячі об'єктів археологічної спадщини, що призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства.

Пам'ятки археології представлені широким діапазоном — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж останніх років, виявили нові численні археологічні пам'ятки, які мають важливе значення для археологічної науки, розробки найважливіших проблем давньої та середньовічної історії.

Загальна кількість пам'яток історії нерідко становить майже половину обсягу томів Зводу. Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає в себе розташовані просто неба матеріальні об'єкти, а також локалізовані території, які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнопонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні і національно-визвольні рухи, історію війн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегами. Тому дуже важливо в умовах становлення нової історіографії, заснованій не на політизованих версіях, а на науково виваженому підході до минулого, запропонувати історичну концепцію Зводу з урахуванням змін, що відбуваються в науці.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штамів і суб'єктивних уподобань характер. При дослідженні слід передусім виходити з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Головними критеріями поцінування для пам'яток історії є наступні: критерій історичної цінності вміщеної в них інформації, критерій наукової цінності, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, ступеня збереження їх первісного вигляду¹⁸⁷, екологічний критерій і так званий хронологічний критерій, що фіксує таку важливу для їх поцінування ознаку, як віддаленість у часі від сьогодення. Для інтеграції української історії в загальний історичний процес, пов'язаний з великими європейськими епохами — античністю, середньовіччям та модерними часами — пам'ятки історії, на нашу думку, в кожній групі (пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного ладу; громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів; воєнної історії; науки, освіти і культури; релігійного і церковного життя, історії виробництва і техніки) слід розподіляти за хронологічним принципом, який відповідає загальноприйнятій періодизації: античність, середньовічна історія (до 2-ї пол. XVI ст.), ранньомодерна історія (до к. XVIII ст.), нова історія (XIX ст. — 1914 р.), модерна (новітня) історія України (XX ст. — сучасність). Враховуючи особливості історичного процесу в Україні, землі якої протягом століть входили до складу інших держав, у межах кожного хронологічного періоду пам'ятки історії слід розподіляти адекватно подіям, які мали місце в Україні¹⁸⁸.

Застосування цих критеріїв дасть змогу не лише значно розширити коло зафіксованих об'єктів, оскільки Звід включає як відомі пам'ятки, що стоять на державному обліку, так і щойно виявлені і досліджені об'єкти. «Звід пам'яток історії та культури України» готується як енциклопедичне видання, в його здебільшого невеликих за змістом статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. В ході підготовки Зводу, його історичної частини, написання статей про пам'ятки історії авторам необхідно використати

широку джерельну базу. Поряд з архівними документами і матеріалами, опублікованими збірками документів, мемуарами особливу цінність має численна краєзнавча література, написана на основі місцевих джерел, матеріалів історико-архітектурних інвентаризацій, а також інформація, отримана дослідниками в результаті натурних досліджень пам'яток.

Ефективне дослідження кожного з видів пам'яток й визначення оптимальних засобів їх збереження неможливі без розробки відповідних класифікаційних систем, передусім тих, що відбивають принципову специфіку досліджуваних об'єктів. Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовий діапазон втіленої в них інформації. Як вже зазначалося, вони можуть бути пов'язані з різноманітними за змістом історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського та етнонаціонального значення й одночасно мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації:

- 1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації;
- 2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації.

Типологія нерухомих пам'яток історії згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» є аналогічною для всіх об'єктів спадщини. Законодавчо передбачено три типи: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) і визначні місця. З огляду на певну специфіку матеріального існування, нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на такі типи:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень.
2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.
3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці, підпільники тощо).
4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).

5. Поховання.

Зазначені типи нерухомих пам'яток історії досить часто є одночасно пам'ятками археології, архітектури та містобудування, природи, входять до складу ансамблів і комплексів, історико-культурних ландшафтів, містобудівних утворень (вулиць, площ, кварталів), історичних частин населених пунктів, нарешті — самих історичних міст. Що ж до класифікації за змістовними параметрами, то вона пройшла кілька етапів, відбиваючи пріоритетні напрями історичних досліджень і розуміння сутності історичного процесу в окремі періоди існування нашої країни. З проголошенням незалежності України почала складатися більш об'єктивна система змістовно-тематичної класифікації пам'яток історії, яка відбиває нові реалії соціально-політичного розвитку країни. Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, запропоновано систематизувати нерухомі пам'ятки історії в наступні групи:

- 1). державного устрою та суспільно-економічного ладу;
- 2). громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;
- 3). воєнної історії, яка включає історію війн і війська;
- 4). Історії виробництва і техніки;
- 5). науки, освіти, культури;
- 6). релігійного і церковного життя¹⁸⁹.

У новій редакції «Методичних рекомендацій...» уточнені дефініції окремих типів пам'яток історії, запропоновано виділити в окрему групу пам'ятки релігійного і церковного життя¹⁹⁰. Вказана класифікаційна система має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як жорстка схема, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Це стосується, наприклад, об'єктів, пов'язаних з життям та діяльністю персоналій, котрі були не тільки громадсько-політичними або ж навіть державними діячами, але й видатними вченими, письменниками, меценатами культури. Значна частина об'єктів, що відбивають період Української революції 1917–1921 рр., є одночасно пам'ятками соціальних і національно-визвольних рухів, державного устрою і громадсько-політичного життя, воєнної історії тощо.

Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватись у теоретичному пам'яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і постановки на облік нерухомих історичних об'єктів. Насамперед, це стосується підготовки таких важливих фундаментальних досліджень і документів загальнонаціонального значення, як «Звід пам'яток історії та культури України» і Державний реєстр нерухомих пам'яток України, які мають всебічно відобразити історичне минуле нашого народу, найвагоміші здобутки всіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватись для всіх видів нерухомих пам'яток, передусім слід назвати розподіл об'єктів за категоріями, який зазнав ряд модифікацій відповідно до основних етапів соціально-політичного розвитку України. У кінці XIX — на початку XX ст. виділяли дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення¹⁹¹. В 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», стаття 14 якого визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення¹⁹². Внесені в 2004 р. зміни до цього Закону не торкаються класифікації пам'яток за категоріями. Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи, на чому наголошують у своїх публікаціях українські дослідники Е. Піскова і Л. Федорова, пропонують запровадити три категорії обліку пам'яток: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення¹⁹³. За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Значна кількість пам'яток мають загальнодержавне значення, культурна спадщина України є вагомою частиною всесвітнього культурного надбання. Всі нерухомі пам'ятки, незалежно від їх категорії, мають знайти відображення у томах «Зводу пам'яток історії та культури України», наукового підґрунтя для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, над створенням якого працюють фахівці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України.

Прискіплива увага до кожної пам'ятки, інвентаризація всіх існуючих історико-культурних об'єктів з включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України дозволить не тільки скласти об'єктивну картину нашої національної спадщини, але й забезпечить її від руйнування і знищення.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення для пізнання давньоруської історії. Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самотності і незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороненою темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнені місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Національно-визвольна війна сер. XVII ст. Це залишки укріплень, храми, козацькі могили, пам'ятні місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота по виявленню таких пам'яток триває й досі. Але перші важливі кроки здійснено. Урядом України прийняті ухвали щодо створення на базі Музею-заповідника «Козацькі могили» Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», упорядкування пам'ятних та історичних місць м. Чигирин і створення Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вирішено питання про надання статусу Національного заповідника «Хортиця», організацію Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в місті Батурині, столиці Гетьманщини з другої половини XVII ст. до 1708 р., резиденції останнього гетьмана України К.Розумовського. Протягом кількох останніх років цілеспрямовано виділяються асигнування на проведення археологічних досліджень за програмою «Січі Запорозькі». Створений Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України стимулювала

дослідження пам'яток історії та культури. Передбачені заходи по комплексному вивченню пам'ятки історії національного значення фортеці Кодак, яка веде відлік історії від 30-х років XVII ст. Заснована польським урядом з метою ізоляції Запорозької Січі, в роки Національно-визвольної війни сер. XVII ст. вона перетворилася у важливий стратегічний пункт українського війська. За часів Нової Січі (1734–75) входила до складу Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького низового. Наприкінці XVIII ст. перейменована на с. Старий Кодак (нині с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну). В 1944 р. на території фортеці був закладений кар'єр, який діяв до 90-х років минулого століття і практично знищив пам'ятку. Нині вціліла південно-західна ділянка з двома бастіонами (9,7 га), що становить 46% загальної площі забудови земляних укріплень, територія південного редуту, де в 1910 р. за ініціативи Д. Яворницького Катеринославським земством встановленоobelisk в пам'ять про події 1648 р. В ході обстеження території фортеці на її території зафіксований старовинний цвинтар (с. Старі Кодаки) з надгробками, на яких викарбувані християнська символіка і давні написи. Найстаріший з вцілілих — датується серединою XIX ст. Інтерес становлять пам'ятки архітектури — церква Архангела Михаїла (1758 р.), дзвіниця (1818 р.), зруйновані в 1937 р., фундаменти яких збереглися, а також місце розташування єдиної в'їзної брами. Проведення археологічних досліджень, обстеження об'єктів культурної спадщини на території фортеці, навколишнього історичного ландшафту, визначення зон охорони пам'ятки — важливі складові для охорони і збереження пам'ятки, яка являється не лише пам'яткою фортечного мистецтва, а й «місцем пам'яті» українського народу про події власної історії.

До Зводу включені пам'ятки та пам'ятні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби — Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів — опришків, гайдамаків, Коліївщини. До томів Зводу включені меморіальні

об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України. Це залишки споруд, пам'ятні місця, пов'язані із козацтвом — січі, паланки, козацькі монастирі і церкви, могили і козацькі цвинтарі, пам'ятні місця проведення козацьких рад, розташування таборів, боїв тощо. На Гетьманщині був особливий адміністративно-територіальний устрій, який став одним із етапів розвитку української державності. Сотенно-полковий устрій існував з часів Національно-визвольної війни сер. XVII ст. до 1765 — на Слобожанщині, 1781 р. — на Лівобережній Україні. У деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій (м. Ніжин, Чернігівська обл.), що були на той час державною установою.

До пам'яток державного устрою та суспільно-економічного ладу належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні часів раннього нового і нового часу — ратуші (м. Львів, м. Жовква Львівської обл., м. Хмельницький), будинки судових установ. Це ж стосується меморіальних будівель пов'язаних із діяльністю міських дум, земств, дворянських і купецьких зібрань, торговельних і фінансових бірж, в діяльності яких брали участь відомі політичні та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки і культури. У Зводі висвітлюється діяльність «Просвіт», кооперативний і національно-визвольний рух в Західній Україні, з яким пов'язана діяльність І.Франка. Кирило-Мефодіївське братство, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу і така специфічна форма боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадівський рух. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві гідно репрезентовані низкою пам'яток.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кін. XIX — поч. XX ст. Тривалий час увічнення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії — партії більшовиків. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними

більшовицькій, досліджувалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлені меморіальні об'єкти, пов'язані, наприклад, з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Револьюційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

Надзвичайно актуальним залишається виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії, які відтворюють багатовікові традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолювачів, Національно-визвольної війни сер. XVII ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, вітчизняній війні 1812, Кримській, світових війнах XX ст. Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом звертається увага на їх розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їх національності та причетності до того чи іншого воєнного табору¹⁹⁴.

У томах Зводу досить цікаві статті про пам'ятки виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним з розвитком народних промислів і ремесел, сільсько-господарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в XVI ст. важливим промисловим центром були українські Карпати. Солеварні, поташні, тартаки — ці та інші будівлі збереглися на Закарпатті, Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців.

Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців Терещенків, Ханенків, Дегтярьових, І. Харитоненка, О. Бобринського та багатьох інших, завдяки яким розвивалося підприємництво, банківська справа, змінювалася інфраструктура міст, будувалися навчальні і медичні заклади, музеї і храми. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок в історії розвитку техніки, технології, підприємства в Україні в дорадянський час.

Дослідники приділили значну увагу пам'яткам науки і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони свідчать про духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал. Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їх викладачі та учні. Це, насамперед, такі найбільш відомі навчальні заклади в Україні, як Києво-Могилянська та Острозька академії. У Зводі представлені й середні навчальні заклади, серед яких широко відомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі, відома колегія ім. Павла Галагана у Києві. З поч. XIX ст. почали створюватися університети в Києві, Харкові, Одесі, Чернівцях, продовжував діяти Львівський університет, в усіх губернських та багатьох повітових містах України засновані численні гімназії. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися бібліотеки, зали, музейні приміщення, бурси, кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи.

Автори присвятили низку статей будинкам, в яких діяли культурно-освітні установи, що займалися у кін. XIX — на поч. XX ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Це товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь у яких брали письменники Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко,

Володимир та Олександр Барвінські, Олександр Кониський та ін.

У процесі підготовки Зводу поруч з виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність того чи іншого об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється, насамперед, значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів. До томів Зводу включено значну кількість статей про пам'ятки Української революції 1917–21 рр., масштабної події, пов'язаної, насамперед, з боротьбою української нації за відновлення та утвердження власної державності. У процесі імплементації в суспільну свідомість національних цінностей, які за радянської доби подавались виключно негативно, важливу роль відіграють пам'ятки і пам'ятні місця цієї доби. Це стосується об'єктів, де розташовувались установи Української Центральної Ради, Української Держави періоду Гетьманату, Директорії УНР, визначні місця, пов'язані з проголошенням УНР, ЗУНР, Актом Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, діяльності керівників революції — голови Української Центральної Ради М. Грушевського, голови першого українського уряду — Генерального Секретаріату — В. Винниченка, голови Директорії УНР С. Петлюри, Президента ЗУНР Є. Петрушевича та інших провідних діячів.

У буремні роки поряд з частинами Червоної армії та Червоної гвардії діяли українські національні збройні сили — Українські Січові Стрільці, Українська Галицька армія. Завдяки виявленню, відзначенню, формуванню місць пам'яті, які стають важливим фактором відтворення образів минулого, до Зводу включена значна кількість нових пам'яток, це, передовсім, Меморіальний комплекс «Хотинська фортеця», «Пам'яті Героїв Крут». За даними Українського інституту національної пам'яті складено Реєстр таких місць пам'яті, який містить 225 позицій¹⁹⁵.

Особливої уваги потребує дослідження пам'яток радянської доби, підходи до вивчення яких зазнають найбільш концепту-

альних змін. При наданні статусу пам'яток перевага віддавалась меморіальним об'єктам, пов'язаним з діяльністю більшовицької партії та її представників в органах державного управління, армії, науці та культурі. Це призвело до того, що більшість пам'яток у містах і селах України присвячена діячам партії, учасникам встановлення радянської влади, радянським активістам. У процесі підготовки Зводу поруч з виявленням нових об'єктів слід уважно переглянути всі взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої їх художньої цінності, реального місця і значення в історії України. Пам'ятки радянської доби в історії України викликають далеко не однозначну суспільну реакцію. В певних колах все наполегливіше говорять про необхідність їх знесення з карт українських міст і сіл. «Але вандалізм і демократія несумісні, — писав академік П. Тронько. — Потрібно поважати історію такою, якою вона була, і не намагатись переробити, «підганяти» її на догоду політичній кон'юктурі і політичним амбіціям. Споруди Дніпрогесу, ХТЗ, як і Новокраматорського машинобудівного заводу, інших промислових підприємств, місця наукового злету О. Богомольця, творчості П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, О. Вишні не лише не збіднюють, а збагачують національну історико-культурну спадщину»¹⁹⁶.

Слід зазначити, що події тоталітарної доби, яка тривалий час змальовувалася, як епоха суцільних перемог та успіхів, вимагають переосмислення. Для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами сталінського режиму. Саме на той час припадають масові політичні репресії представників національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови. У 20–30 рр. значних втрат зазнала українська культура. «Розстріляне відродження» — так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися розправою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С.Єфремов, М.Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас та багато інших.

Про страшні злочини тоталітарної доби нагадує хрест на Привокзальній площі Дніпропетровська. Пам'ятники жертвам комуністичного режиму споруджені в містах Донецької, Луганської, Кіровоградської, Херсонської областей (Маріуполі, Старобешево (Донецька обл.), Малині (Житомирська обл.), Олександрії, вул. Свердлова, 30 (Кіровоградська обл.), Луганську, Старобільську (Луганська обл.), Харкові, Молодіжний парк, Херсоні (центральне кладовище). Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії, возз'єднаних у державних рамках Радянського Союзу, стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови Політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 р. На підставі цього рішення в тюрмах двох республік було вбито 7305 осіб, близько 1000 прізвищ громадян, розстріляних в Західній Україні, вдалося встановити. На братській могилі у Старому місті Луцьку встановлений дубовий хрест і меморіальний камінь, в центрі Ковеля — хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій¹⁹⁷.

В 1941 р. у соляній шахті в урочищі Саліна Старосамбірського району на Львівщині страчено близько 3600 чоловік, у червні 1941 р. розстріляно близько 1000 в'язнів Львівської в'язниці, в приміщенні якої в 2009 р. відкрито Музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма Лонцького». В 1995 р. споруджений Меморіальний комплекс поблизу с. Макухівка (урочище Триби, Полтавський р-н) в пам'ять про 10 тис. репресованих громадян на Полтавщині. З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві «Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу Червоної армії наприкінці червня 1941 р. В 1998 р. в урочищі Дем'янів Лаз відкритий Меморіальний комплекс¹⁹⁸.

17 червня 2000 р. відбулося урочисте відкриття Харківського кладовища жертв тоталітаризму під назвою «Українсько-польський меморіал», який знаходиться на площі в 3 га в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова поблизу П'ятихаток

(Белгородське шосе). Тут ідентифіковано 60 могил як поховання радянських громадян, знищених НКВС і 15 — поховання польських військовополонених. Масові поховання польських офіцерів, які у квітні 1940 р. переправлені із Старобільського табору (нині Луганська обл.) до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 р. Збережена і «дорога смерті», вкрита чорним бруком, якою вантажівки привозили людей на страту. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох сторін якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи¹⁹⁹.

У північно-східній частині Києва, поблизу автостради Київ-Бровари розташований Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» — місце пам'яті про жертви політичних репресій 1937–41 рр. Кількість жертв биківнянської трагедії остаточно не встановлена — наводяться різні цифри — від 6 тис. до 225 тисяч осіб. Останнім часом проводиться робота по розвитку заповідника, яка передбачає обов'язкове дослідження території та перепоховання знайдених людських решток. В період до 2020 рр. планується створення Музею та Меморіального парку, будівництво дзвіниці-пам'ятника, встановлення пам'ятних знаків загиблим, відтворення лінії маршруту трамваю № 23, який курсував з Києва, спецділянки НКВС, інших пам'ятних знаків. Головне завдання авторів проекту на основі меморіального комплексу «Биківнянські могили» створити Меморіал пам'яті жертв тоталітарного режиму, не порушуючи цілісність і автентичність території, існуючий природний ландшафт лісового масиву, які створюють історико-документальне довкілля і є містким свідком і символом-очевидцем подій тридцятих — сорокових років минулого століття²⁰⁰.

У зв'язку з проведенням згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилось без засобів прожитку. Це призвело до страшних голодоморів в

Україні в 1921–23, 1932–33, 1946–47 з мільйонами людських жертв. За даними різних дослідників масовий голодомор поглинув від 5,5 до 9 млн. людей²⁰¹. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій. В Полтавській, Запорізькій, Житомирській областях пам'ять про жертви голодомору і репресій увічнюють спільні скульптурні композиції. У трьох районах Полтавської області — Великобагачанському, Решетилівському і Новосанжарському районах — встановлені 42 пам'ятні знаки, в трьох районах Запорізької області — Василівському, Веселівському і Кам'янсько-Дніпровському — увічнені 7 місць поховань жертв голодомору і політичних репресій. Пам'ятний знак про жертви голодоморів та політичних репресій, встановлений в 2006 р. у Соборному парку Черкас, скульптурна композиція поблизу с. Халявин (Чернігівський р-н Чернігівської обл.), де увічнено місце масових поховань²⁰².

Головною формою репресій на початку Другої світової війни стали депортації українського і польського населення. Тільки станом на 15 лютого 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 890 тис. громадян, приблизно 10% населення. В літературі наводяться цифри, що всього за роки радянської влади чисельність депортованих складала 12–14,5 млн. осіб²⁰³. Пам'ятні знаки жертвам депортації під час операції «Вісла» встановлені в Тернопільській, Івано-Франківській областях, в м. Івано-Франківську (Центральний парк), м. Коломия (Івано-Франківська обл.); жертвам депортації під час насильницького переселення кримськотатарського народу із споконвічної батьківщини до Середньої Азії та інших місцевостей Радянського Союзу 20 травня 1944 р. споруджені у містах Севастополь, Сімферополь (Привокзальна пл.), Феодосія (АР Крим). Встановлені адреси місць перебування жертв режиму у в'язницях, місця розстрілів у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій та інших областях. Пам'ятні знаки в пам'ять закатованих громадян споруджені на будинках, де діяли органи НКВС у м. Львів (вул. Замарстинівська, 9; вул. С. Бандери, 1), м. Самбір (вул. І. Франка, 4), м. Сокаль, вул. Шашкевича, 89 (Львівська

обл.), м. Бережани, вул. Гімназійна, 20 (Тернопільська обл.), м. Коломия, бульв. Лесі Українки, 32-А (Івано-Франківська обл.), м. Дубно, вул. Д. Галицького, 28 (Рівненська обл.)²⁰⁴.

Радянський режим за правління Сталіна винищив значну частину населення країни. За даними НКВС у період від початку 1930-х років до 1953 р. було страчено 1,1–1,2 млн. радянських громадян. Відомо, що пік репресій припадає на 1937–1938 роки, в цей період в Україні було заарештовано 267579 громадян. За деякими даними, близько 800 тис. осіб було страчено за 16 місяців, тобто 50 тис. за місяць чи 1700 за день протягом 500 днів²⁰⁵. Вшанування пам'яті про жертв репресій і голодоморів на державному і національному рівні піднімають значення суспільного і наукового осмислення нашого минулого, його трагічних сторінок, відновлення історичної пам'яті про події, які відбувались в Україні. Одним із важливих заходів увічнення пам'яті про жертви репресій і голодоморів являється включення пам'яток і пам'ятних місць до «Зводу пам'яток історії та культури України» і Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Певна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни та особливо важливої для долі України — Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–45 рр. Статті про ці події за кількістю становлять вагомую частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найбільш трагічному періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених. При дослідженні перебігу подій Другої світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української повстанської армії — національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, комуністичного і націоналістичного підпілля під проводом Організації українських націоналістів.

Заслужують на увагу учасники дисидентського руху, серед яких є ті, хто загинув або був змушений емігрувати. В останні роки проводиться активна робота по розшуку й увічненню пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з їхнім життям і діяльністю. Змістовні статті присвячені письменникам-правозахисникам В. Стусу, О. Тихому, В. Некрасову, В. Симоненку, В. Чорноволу та ін., знаковим подіям, пов'язаним з проголошенням в 1991 р. незалежності Української держави — нового вирішального етапу в житті українського народу.

Об'єкти науки і техніки є однією з складових матеріальної культури людства, що безпосередньо пов'язані з науково-технічним прогресом. До об'єктів культурної спадщини означеного виду відносяться об'єкти, що визначають певні етапи у розвитку науки і техніки, а також ті, що розкривають творчу діяльність вчених, інженерів, архітекторів, винахідників або засновників певних наукових напрямів і пов'язані з цими особистостями²⁰⁶. Вони можуть бути представлені як у вигляді окремих споруд, так і у вигляді комплексів, що символізують певні досягнення того чи іншого часу у виробництві або були пов'язані з видатними відкриттями, становили певний етап у розвитку науки і техніки. Дуже часто ці об'єкти — комплексні у межах кількох видів. Це стосується укріплених районів на території України, які будувались в 20–30-ті роки минулого століття. Вони являються комплексними пам'ятками історії, науки і техніки. Укріплений район — це район (рубіж) чи смуга місцевості, яка була обладнана системою довготривалих польових і вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями і підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами²⁰⁷. В період 1929–38 рр. в СРСР були побудовані 13 УРів, у тому числі в Україні 7. В 1938–39 рр. розпочалося будівництво ще 8 УРів, у тому числі 6 в Україні. В 1940–1941рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів²⁰⁸, але будівництво їх не завершилось.

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, «дотів» і «дзотів», що знаходилися на лінії укріплених районів і які відіграли значну роль в ході оборонних боїв, зірвавши плани німецького командування. На початку війни відзначилися захисники 7-го Новоград-Волинського укріпрайону, який простягнувся на 120 км і нараховував 216 «дотів». Серед «дотів» зберігся бронекотак, який був встановлений на західній околиці Новоград-Волинського. Важливими рубежами на підступах до Києва була оборонні споруди Коростенського і Київського УРів. На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка — підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 «дотів»²⁰⁹. В Києві і Київській області збереглися пам'ятки Київського укріпрайону, загальна кількість яких становить 220 споруд, з них 184 кулеметних «доти». Між селами Гатне і Юрковка знаходився підземний двохповерховий командний пункт, в Святошині — трьохповерховий командний пункт, нижній поверх якого був на глибині в 47 м²¹⁰. Останнім часом проводяться дослідження цих унікальних пам'яток, створена єдина база даних, проводяться роботи по реконструкції дотів.

Пам'ятки архітектури, містобудування, монументального, садово-паркового мистецтва, ландшафтні об'єкти — це окраса томів Зводу. Вони найвиразніші і найрепрезентативніші, і вони представлені належним чином. Їх обстеження вимагає значних коштів і кваліфікованих кадрів. У Зводі знайшли відображення об'єкти архітектури і містобудування. Визначення пам'яток містобудування здійснюється у процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на їх територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і включенні до Зводу пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їх цілісні компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу можуть містити у собі твори

сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються як окремі пам'ятки, так і у їх сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і усього містобудівного комплексу.

Багато дискусій серед архітекторів викликало питання про назви статей у Зводі про вулиці як пам'ятки містобудування. З цього питання існували дві точки зору — визначати цей вид пам'ятки містобудування у назві, як забудову або безпосередньо за назвою вулиці. Зупинилися на варіанті подачі статей про вулиці як пам'ятки містобудування за їх назвами. Оскільки крім цінної забудови, вулиця, як правило, може мати археологічну, топонімічну, топографічну, містобудівну тобто планувальну цінність, що характеризує вулицю як комплексну пам'ятку історії та культури²¹¹.

Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, у свою чергу, тісно пов'язаний з проблемами культури, з урахуванням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток. Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. Архітектурні монументи нерідко пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура). Найбільш численною є група пам'яток житлової архітектури, яка вирізняється різно-

манітністю функціональної організації простору, часто зберігає в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичні й архітектурні цінності. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відіграла істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури — створенням штучного високодуховного середовища. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія архітектурно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і відповідне місце у «Зводі пам'яток історії та культури України».

До окремого виду належать пам'ятки садово-паркового мистецтва і культурні ландшафти. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують звичайно опису їх історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосуванням поряд із архітектурно-художніми засобами дендрологічних, гідротехнічних, меліоративних, біологічних та інженерно-технічних заходів, які в сукупності визначають стильовий і територіальний характер об'єктів цього типу пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й природні ландшафти, які доповнюють основну, саме містобудівну, цінність пам'яток садово-паркового мистецтва. До культурних ландшафтів відносяться різні об'єкти — від скромних скверів та парків до великомасштабних територіальних утворень, що сформувалися внаслідок перебігу знач-

них історичних, господарських та культурних процесів або асоціюють з певними подіями, традиціями тощо²¹².

Належне місце в томах Зводу займають пам'ятки монументального мистецтва: скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, розписи, мозаїка, іконостаси та ін. На початок 1990-х років непросте становище склалося з підготовкою розділів томів Зводу з монументального мистецтва. У словниках пам'яток монументального мистецтва, підготовлених в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України, різноманітна мистецька спадщина України була представлена дуже обмежено. В основному, це були скульптурні пам'ятники радянських часів, споруджені переважно на честь партійних та радянських діячів, учасників громадянської та Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., меморіали на честь загиблих. За радянських часів до пам'яток мистецтва застосовувався заідеологізований, однобічний, часто кон'юнктурний підхід, головна увага приділялася монументальній скульптурі 1960–89 рр., передусім державним і партійним діячам. На 1991 р. основна маса пам'яток, створених до 1917 р., опинилась поза межами Зводу та Державних реєстрів нерухомих пам'яток. Необхідно було звернути увагу на дослідження пам'яток монументальної скульптури і живопису, меморіальної і монументально-декоративної скульптури XVI–XVIII ст., яка практично не представлена в матеріалах Зводу.

У зв'язку із змінами, що відбулися у науковій концепції Зводу після проголошення незалежності України в 1991 р. розроблені нові «Методичні рекомендації по підготовці Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993). Якщо до 1991 р. монопольне місце (положення) посідали пам'ятки монументальної скульптури радянського і, переважно, післявоєнного періоду (другої половини XX ст.), що відповідало державній політиці у галузі культури, то після здобуття незалежності основну увагу було перенесено на виявлення і висвітлення у виданні пам'яток різних видів монументального мистецтва. У новій редакції «Методичних рекомендацій...» наголошувалося на необхідності включення до Зводу пам'яток монументального живопису (розписи, мозаїки, фрески, вітражі, гризайлі,

сграфіто), скульптури (статуї, скульптурні групи, рельєфи, ліплення, різьблення), монументально-декоративного й декоративно-ужиткового мистецтва (мальована та рельєфна кераміка печей та камінів, набірні художні паркети, мозаїчні підлоги, литий та кований метал ґрат, огорож, гобелен, люстри та ін.), які становлять переважну більшість художніх пам'яток, створених в Україні з найдавніших часів до початку ХХ ст. Дискусійним серед фахівців стало висвітлення у Зводі творів монументального мистецтва, виконаних упродовж останніх років. «Методичні рекомендації по підготовці Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993), затверджені у відділі образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України, пропонують утриматися від включення до Зводу художніх творів, виконаних в останні 30 років. Такий підхід, на думку авторів, відповідає стандартам, прийнятим у багатьох європейських країнах²¹³. Не завжди нові пам'ятки відповідають високим мистецьким критеріям, для багатьох з них характерні надуманий пафос, потяг до парадності, гігантоманії. У виданні мають бути представлені лише унікальні твори, які до нинішнього часу отримують достатньо високу оцінку спеціалістів і громадськості.

У процесі підготовки Зводу отримали розробку теоретичні проблеми визначення різних видів пам'яток та критеріїв їх відбору. Пам'ятки монументального мистецтва минулого, які відзначаються високим рівнем професійної майстерності, значними художніми якостями, створені з найдавніших часів до початку ХХ ст., мають зайняти належне місце у «Зводі пам'яток історії та культури України». Питання висвітлення мистецької спадщини у Зводі — однієї з найважливіших складових частин духовної культури суспільства — в подальшому отримали наукову розробку. Це стосується критеріїв відбору пам'яток, які повинні базуватися виключно на врахуванні художньо-естетичних якостей творів, а не ідеологічних постулатах; класифікації пам'яток, вдосконалення методики написання науково-довідкових статей, і, особливо, їх мистецтвознавчої частини. У зв'язку з новою концепцією Зводу редакційним колегіям довелося провести масштабну роботу щодо уточнення списку об'єктів,

які мають увійти до томів, вилучення низькопробних творів, розшуку справжніх мистецьких цінностей. Раніше значка кількість мистецьких творів минулого не бралася на державний облік. Це стосується пам'яток релігійного мистецтва, меморіальних споруд та пам'ятників на цвинтарях. Недостатня в цілому вивченість цього виду пам'яток, що обумовлюється браком висококваліфікованих фахівців, створює значні труднощі для їх дослідження і включення до Зводу. Оскільки до пам'яток монументального мистецтва належать твори різних видів, як самостійні, так і ті, що є органічною частиною архітектурних споруд, це обумовлює особливості структури відповідних статей. У методичній розробці, присвяченій проблемам висвітлення мистецької спадщини у Зводі, на основі аналізу підготовлених матеріалів в областях не тільки аналізується загальний стан підготовки мистецтвознавчих розділів, а висловлені конкретні рекомендації по відбору і включенню пам'яток цього виду до Зводу, написання статей про окремі і комплексні пам'ятки²¹⁴.

Під час роботи над Зводом проаналізовані та удосконалені критерії визначення історичних міст і сіл України. Практика підготовки коротких довідок та нарисів про населені пункти виявили низку невіршених у науковому плані проблем. Головними є визначення єдиних і науково обґрунтованих критеріїв віднесення міст і сіл до пам'яток історії та культури та їх збереження. В умовах інтенсивних урбаністичних перетворень, наступу на історичні центри міст, спотворення зовнішнього вигляду населених пунктів, зникнення з культурної мапи низки історико-культурних об'єктів, знищення зелених зон — парків, скверів, алеї на якісно новий щабель підноситься проблема вивчення, охорони та збереження історико-культурної спадщини історичних міст і сіл. На 2004 р. в Україні було 453 міста, 887 селищ міського типу і 28612 сіл, що розташовані у 490 адміністративних районах²¹⁵, у тому числі — понад 800 міст, селищ міського типу, яким минуло понад 300 років. Деякі відсвяткували свій тисячолітній ювілей, частина наближається до цієї дати. Саме історичні міста і села були колицкою нашої державності, де формувалося козацтво, а їх мешканці ставали учасниками боротьби за національне і соціальне визволення, де

розвивалася самобутня культура, національні традиції, створювалася неповторна історико-культурна спадщина.

Сучасний рівень пам'яткоохоронної справи передбачає поряд з охороною окремих об'єктів історико-культурної спадщини доцільність охорони не окремих об'єктів, а певних територій. Проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини, у тому числі і історичних міст, завжди була в полі зору міжнародних організацій, піднімалася на міжнародних симпозиумах, в тій чи іншій площині фіксувалася у міжнародних документах, зокрема Венеціанській (1964 р.), Вашингтонській (1987 р.), Краківській (2000 р.) хартіях. Важливим документом з охорони історичних міст стала «Міжнародна хартія про охорону історичних міст», прийнята у Вашингтоні (1987 р.), де вперше з'явилося поняття «історичне місто». Хоча хартія й не визначила критеріїв зарахування міст до числа «історичних», у ній йшлося про необхідність визнання охорони давнини невід'ємною складовою економічного і політичного розвитку таких, тобто «історичних». Відповідно до міжнародного документу, всі міста світу як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними. В хартії зазначається, що під охороною історичних міст передбачені заходи, «необхідні як для захисту, консервації, реставрації цих міст, так і для їх безперервного розвитку і гармонійного пристосування до сучасного життя»²¹⁶.

Про охорону і збереження історичних міст і сіл йшлося у Краківській хартії 2000 р., де зазначається, що історичні міста і села в територіальному контексті становлять істотну частину нашої універсальної спадщини і повинні сприйматися як цілісність, утворена з простору і об'єктів людської діяльності, тобто історичні міста і села ідентифікуються з пам'ятками містобудування. Але їхня просторова та структурна цілісність визначаються не тільки унікальними будівлями та спорудами, а й менш значущими об'єктами, які можуть бути зараховані до об'єктів історичної забудови²¹⁷. З метою врегулювання впливу урбанізації на культурну спадщину були прийняті Принципи Валлети з охорони та управління історичними містами, селищами і міськими районами. Основна мета цього документу

полягає в захисті історичних міст і міських районів, які складаються з «матеріальних, що включають міську структуру, елементи архітектури, ландшафтні всередині і навколо міста, археологічні пам'ятники, панорами, силуети і орієнтири» та «нематеріальних елементів, що передбачають заходи, символічні та історичні функції, культурні звичаї, традиції, спогади і культурні посилання, які складають зміст їх історичної цінності»²¹⁸.

Поняття «історичне населене місце» дістало закріплення у правовій системі України. В Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) йдеться про «історичні центри», «історичне населене місце», «історичний ареал населених місць»²¹⁹, який охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування і характер забудови. Історичний ареал характеризується, як найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України²²⁰. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста. Але чітких критерії занесення міст, особливо селищ міського типу та сіл до «історичних» не вироблено. «Історичне місто» вживається в сучасному праві, що пов'язане з охороною історико-культурної спадщини, для означення міст, які уособлюють цінності, притаманні традиційним міським цивілізаціям; зберігають упродовж віків неповторне обличчя, традиційну планувальну структуру; відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище.

Перші кроки у вирішенні практичних питань, спрямованих на визначення історичних населених місць, встановлення їх кількості, збереження в них історико-культурної спадщини були зроблені вже в перші повоєнні роки. В різні роки пропонувалися різна кількість міст і сіл, що мають історичне значення. Критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунк-

тів. Важливе значення для збереження культурної спадщини історичних міст мав затверджений 24 листопада 1976 р. урядом України «Перелік стародавніх, малих і середніх міст та інших населених пунктів, що мають пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури». До цього Списку було включено 39 населених пунктів по 15 областям — переважно літописних давньоруських центрів, декілька стародавніх міст античної доби та міст періоду середньовіччя²²¹. На жаль, даний перелік далеко не повністю відбивав багатство історико-культурної спадщини України. Недосконалість його пояснювалася не лише часом, відсутністю реальних можливостей для охорони старовинних міст і сіл, але і відсутністю науково обґрунтованих засад для визначення цих об'єктів.

Важливим урядовим пам'яткоохоронним документом стала постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України (міста і селища міського типу)». В Постанові нараховується 401 історичне населене місце. Але цей Список не вичерпує всі історичні міста, а тим більше села²²². В основі складання Списку дати заснування населених пунктів, але, на думку доктора історичних наук Я. Верменич, принцип віднесення міст до історичних на основі їх історії, яка налічує понад 300 років, невиправданий²²³. При визначенні етапів заснування міста або його утворення допустимо орієнтуватися на археологічні дані і навіть на фольклор, але некоректно «вигадувати якісь конкретні дати». Згодом постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 затверджено перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Чимало із зазначених в ньому об'єктів є водночас і пам'ятками архітектури та містобудування, але розрізнення за видами ускладнює комплексну охорону об'єктів в системі історичних міст і поселень. Запропонований співробітниками відділу регіональної історії список міст і селищ міського типу нараховує 1344 пунктів на основі дат заснування або першої згадки про них у джерелах. Заснування міста можна зафіксувати на основі відповідного правового акту, у разі його

відсутності слід говорити про утворення (виникнення міста) як тривалий процес²²⁴.

Щоб охорона історичних міст і сіл була дієвою вона мусить бути невід'ємною частиною єдиної політики економічного і соціального розвитку, має враховуватися в територіальних і містобудівних планах на всіх рівнях. Своєрідною охоронною грамотою для кожного історичного міста і села стане «Звід пам'яток історії та культури України». До Зводу мають увійти всі нерухомі пам'ятки історії, археології, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального, садово-паркового і ландшафтного мистецтва. Окремими статтями у Зводі передбачена підготовка нарисів про історичні міста і села України, відпрацьовуються методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії «історичних міст» та «історичних сіл». Практика підготовки коротких довідок та нарисів про населені пункти виявила ряд невирішених у науковому плані проблем. Головними є визначення єдиних і науково обґрунтованих критеріїв віднесення міст і сіл до пам'яток історії та культури та їх збереженню.

У томах Зводу без урахування міст Києва і Севастополя, яким присвячені окремі томи, пропонувалося детально охарактеризувати 261 населений пункт України, що мають історичне значення, у тому числі 24 обласних центри і 237 інших населених пунктів. Найбільша кількість була по Львівській (43), Вінницькій (14), Волинській (17) областям²²⁵. Диспропорції у кількості пам'яток по різних областях пояснювались значною мірою відсутністю уніфікованих критеріїв відбору пам'яток містобудування до томів Зводу. Значна кількість населених пунктів, незважаючи на давнє минуле, не увійшла до складу історичних міст, запропонованих до Зводу, хоча являються адміністративними центрами. Внаслідок дослідницької роботи, пов'язаної і з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України» виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл із значною історико-культурною спадщиною, 1020 парків, що мають історико-культурну цінність²²⁶.

Історичні міста — найбільші за розмірами об'єкти історико-культурної спадщини, вони відрізняються від інших історико-

культурним потенціалом, особливостями забудови, а саме поділом на стару і нову частини. Важливе значення має чітке визначення статусу історичного міста, його правового становища, розробка загальнодержавної програми відродження історичних міст. До категорії історичних міст може бути віднесений населений пункт України будь-якого нинішнього статусу, але який у минулому відіграв помітну роль в житті народу, історико-культурна спадщина якого становить загальнонаціональну цінність. Серед ознак історичного міста є наявність історичного центру, що становить його історико-культурну цінність. Стара забудова і особливості планування, що склалися в межах давніх частин у переважній більшості міст, пов'язані з неповторними, унікальними природними умовами, що певною мірою визначають їх своєрідність. Таким чином, важливими критеріями для віднесення міст до історичних і включення їх до «Зводу пам'яток історії та культури України», повинні бути дата заснування або утворення, традиційна планувальна структура — історичний ареал, автентичні пам'ятки історії та культури всіх видів.

В той же час, дещо на узбіччі залишилися історичні села, які в минулому були сотенними містечками і мали весь набір характерних для міст ознак. Якщо міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традицій, звичаїв. При всій відмінності між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто. Поділ населених пунктів на міські і сільські доволі умовний. До перших відносять міста та селища міського типу, до других — села та селища. Виокремлення в рамках місцевої історії двох чітко розмежованих сфер — міської історії і історії села — це відповідь на давню назрілу не лише наукову, але й суспільну потребу. Якщо переформувати думку П.Т. Тронька, під поняття «історичне село» мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які в минулому відіграли помітну роль в житті народу, акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. При розробці науково обґрунтованих критеріїв,

визначення історичного значення сіл слід враховувати вік, весь комплекс пам'яток (у тому числі втрачених) — історії, археології, науки і техніки, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, їх давнє минуле, значення даного населеного пункту, його роль як політичного і духовного центру для певної прилеглої території на певному історичному етапі.

При підготовці Зводу по Київській області написані 42 статті про всі районні центри, низку селищ міського типу. В той же час нарис про унікальне село Германівка Обухівського району на етапі підготовки рукопису тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Київській області відсутній. Поселення, першій писемній згадці про яке 900 років, перетворилося на справжній історико-культурний заповідник. Поблизу села проходить одна із гілок Змієвих валів. Тут збереглися автентичні пам'ятки, пов'язані з гетьманом І. Виговським, місця пам'яті часів Хмельниччини, коли Германівка була сотенним містечком. У серпні–вересні 1651 р. неподалік містечка точилися бої, які закінчилися підписанням Білоцерківського трактату, 11 вересня 1659 р. проходила козацька рада, що увійшла в історію під назвою «чорна рада». Зберігся історичний центр, пам'ятки архітектури, автором яких — відомий київський архітектор В. Ніколаєв. В 1724 р. Германівка — центр Германівського староства, 1866 р. Германівської волості, політичний і духовний центр певної території. Таких прикладів можна навести велику кількість по кожній області. Кожне місто, село, відоме своєю історією, унікальними пам'ятками історії та культури, повинне бути включене до Зводу.

Робота Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» була спрямована на дослідження як практичних питань підготовки Зводу, так і теоретичних проблем у галузі пам'яткознавства: понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, узагальнення досвіду по дослідженню історико-культурної спадщини України, вивченню різних видів пам'яток. Співробітники відділу історико-краєзнавчих дослід-

жень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях: «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (К., 1998); «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури» — ч. I; ч. II (К., 1999), «Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження» (К., 2005), «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика» (К., 2007), «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 2011), низці індивідуальних монографій, в яких розглянуті новітні розробки у галузі пам'яткознавства, актуальні науково-методичні засади підготовки Зводу. Разом з Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПК започаткована серія брошур про пам'ятки історії та культури. Видана загальна і дві брошури відповідно по м. Севастополю і м. Києву. Низка збірників, колективних і індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим і оригінальним внеском як в пам'яткознавство, так і в історичну науку.

Практика роботи з підготовки до видання Зводу по м. Київ, окремих збірок по Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Сумській, Хмельницькій областям, рецензування матеріалів, надісланих обласними редколегіями до Інституту історії України НАН України та інших профільних наукових установ довели, що науково-методичні розробки потребують певного осучаснення, уточнення і доповнення. В 2011 р. співробітники Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України, спираючись на новітні розробки в галузі пам'яткознавства, історичної науки підготували «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 2011), методичні розробки з дослідження пам'яток монументального мистецтва «Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» (К., 2011).

Існує необхідність у методичних рекомендаціях по підготовці статей про інші види культурної спадщини. На жаль, з розформуванням Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (ДНДІТАМ), де концентрувався кращий архітектурний потенціал країни, роз-

роблялись новітні підходи і концепції, вирішення цих питань значно ускладнилося. Державний науково-дослідний інститут теорії та історії, заснований в 1945 р. в системі Академії архітектури УРСР, залишався єдиним в Україні науковим закладом, який був експертом у галузі теорії, історії, перспективних проблем розвитку архітектури і містобудування, охорони культурної спадщини України. В Інституті започатковані нові напрями прикладного характеру з реставрації пам'яток архітектури та садово-паркового мистецтва, розвитку історико-культурних заповідників України. НДІТІАМ брав участь у складанні Реєстру пам'яток архітектури і містобудуванні, створенні «Зводу пам'яток історії та культури України», працював над розробкою меж та режимів використання історичних ареалів населених місць України. За свою 62-річну історію НДІТІАМ став явищем національного значення і залишався єдиним науковим закладом у сфері проведення фундаментальних досліджень у галузі історії та теорії української архітектури і містобудування, який опікувався охороною, збереженням, вивченням і розвитком національного культурного надбання. Ліквідація Інституту значно ускладнила підготовку архітектурних розділів «Зводу пам'яток історії та культури України»²²⁷.

У ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» удосконалюються теоретичні та науково-методичні засади: критерії відбору пам'яток, класифікація і систематизація об'єктів історико-культурної спадщини, методика написання вступу, нарисів про районні центри, історичні місця, статті про окремі пам'ятки історії та культури.

6. Робота місцевих редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»: регіональний аспект

Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах здійснюється з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р.²²⁸ У ході роботи над Зводом відбулися зміни структури тому. Редакційна колегія тому Зводу по м. Києву, яка отримувала постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала видати матеріал про пам'ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому «Київ» П. Тронька було прийнято рішення про видання тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» у двох томах, трьох книгах. Пізніше було прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах²²⁹.

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, при чому 296 — братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам'яток становила 634 об'єкти²³⁰. Це був результат копіткої роботи міської редколегії, робочої групи, авторського колективу видання. За даними на 24 вересня 1991 р. матеріали першої книги тому «Київ» були готові до передачі у видавництво (передмова, вступ, понад 1600 статей про пам'ятки історії та культури, у тому числі: 109 — архітектури, 31 — археології, 195 — монументального мистецтва, 1242 — історії, з них — 1147 могили,

435 ілюстрацій)²³¹. Станом на 2003 р. за даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, на обліку перебувало 1629 пам'яток історії, у тому числі щойно виявлених об'єктів — 236²³². Більше половини об'єктів культурної спадщини склали пам'ятки некрополів — 1030²³³. В 2008 р. кількість поставлених на облік пам'яток історії збільшилася до 1780, тобто на 151 об'єкт. Кількість щойно виявлених пам'яток історії складає 290, загальне число пам'яток — поховань становить 1120²³⁴. Щойно виявленими пам'ятками історії є ті, що описані в томі «Київ» (книга 1, частина 1–2), але раніше не перебували на державному обліку.

Завдяки наполегливій та цілеспрямованій роботі редакційної колегії (П. Тронько — відповідальний редактор, В. Горбик — заступник головного редактора Зводу, Л. Федорова — відповідальний секретар), авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу стала підготовка першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1., ч. 1. — К., 1999; ч. 11. — К., 2004). Публікація третьої частини першої книги тому відкладена у зв'язку з недостатнім фінансуванням проекту по підготовці Зводу. Вона розміщена в електронному варіанті на порталі Інституту історії України НАН України.

Вихід книги поклав початок найбільш повному і ґрунтовному виданню в галузі культури України. Загалом у трьох частинах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів — наукових біографій про пам'ятки столиці. З них пам'яток історії — 1221, з яких поховань — 146. Зважаючи на те, що кілька тисяч пам'яток історії (поховань) ще не досліджено й не описано авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам'яткоохоронні органи не мають повних даних про об'єкти нерухомої історико-культурної спадщини міста, а «Звід пам'яток історії та культури України» по м. Києву виконує роль наукового реєстру, яким вони користуються в практичній діяль-

ності²³⁵. Кожну частину супроводжує науково-довідковий апарат: список джерел та літератури до кожної статті, покажчики — вулиць, іменний і постатейний, а також великий ілюстративний матеріал: частина 1 — 1366 фотографій, карт, схем, планів, 700 статей, частина 2 — 1646 ілюстрацій, частина 3 — 1585. Готується 2 книга тому «Київський некрополь», до якого увійдуть статті про пам'ятки історії — поховання (бл. 3000), пам'ятки монументального мистецтва, архітектури та містобудування (понад 600). Як показує досвід підготовки тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України», довелося замінити або уточнити майже половину матеріалів, які готувалися протягом попередніх років. Йдеться про ретельний аналіз взятих на облік об'єктів культурної спадщини, передусім радянського періоду, з точки зору основних критеріїв оцінювання історичних пам'яток, переосмислення частини їх з методологічних позицій сучасної історичної науки і пам'яткознавства, доповнення значним блоком щойно виявлених матеріалів. Аналогічна за своїм змістом робота має бути здійснена і в масштабі всієї країни. Видані книги Зводу по місту Києву — це зразок високого гатунку енциклопедичної літератури як за змістом, так і поліграфічним оформленням.

За даними Держкомстату України в 2011 р. на державному обліку перебувала 144831 пам'ятка (з урахуванням внутрішньо комплексних), у тому числі 53456 — пам'ятки історії²³⁶, що відповідно більше ніж кількість пам'яток, що стояли на державному обліку в 1990 р. Їх кількість становила 124 704 нерухомих пам'ятки, у тому числі історії — 53501²³⁷. Однією з причин цього стосовно нерухомих пам'яток історії є незрозуміння принципової різниці між пам'ятками-оригіналами і пам'ятними знаками, що є суттєвим аспектом наукового підходу до оцінювання зазначеного виду об'єктів культурної спадщини. В результаті на державний облік помилково (як пам'ятки історії) були взяті встановлені на вулицях і будинках меморіальні й анотаційні дошки, меморіальні плити на похованнях, скульптури й монументи на честь історичних подій та осіб.

Ще однією суттєвою причиною розходжень у визначенні загальної кількості об'єктів нерухокої культурної спадщини є

відсутність єдиної державної системи обліку пам'яток. Тому значна частина комплексних пам'яток (що мають ознаки кількох видів) фігурує одночасно в охоронній документації на різні види об'єктів культурної спадщини, що не дає можливості більш-менш точно визначити загальну кількість державного фонду пам'яток, на думку укладачів збірки «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Опублікований в 1999 р. Державний реєстр національного культурного надбання складено тільки на пам'ятки архітектури та містобудування²³⁸. Значні розходження у кількості пам'яток, які надходять з місць у Переліках пам'яток для складання Державного реєстру і при підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Відповідно станом на 1 січня 2003 р. загальна кількість пам'яток історії та культури по Херсонській області — 5898, за звітами по підготовці Зводу в 2010 р. — 3021; Чернівецькій області — 2246 і відповідно — 2522; по м. Севастополь — 2014 і 939. У зв'язку з різними підходами до формування Державного реєстру і підготовки Зводу відбуваються такі колізії у кількісному підрахунку історико-культурних об'єктів. Крім того в проекті Державного реєстру нерухомих пам'яток України, над яким інтенсивно працюють фахівці Науково-дослідного інституту пам'ятоохоронних досліджень відсутні, зокрема, вулиці, площі, парки, ландшафти та інші важливі об'єкти, що мають культурну та історичну цінність.

Незважаючи на збільшення кількості нерухомих пам'яток у зв'язку з широким розгортанням роботи з підготовки Зводу у всіх регіонах країни, зберігається загальна тенденція їх нерівномірного розподілу за окремими групами і типами. Майже не відображені (за винятком окремих випадків) пам'ятки історії виробництва і техніки, релігійного та церковного життя; незначну кількість складають пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного життя. За типологічною ознакою, переважають поховання та меморіальні будинки (садиби). З понад 30 тис. об'єктів, пов'язаних з подіями Другої світової війни, більшість — братські та одиничні поховання радянських воїнів²³⁹. Незначною кількістю об'єктів представлені інженерно-технічні споруди, різні типи виробничих підприємств, пам'ятні місця.

Вказані недоліки формального характеру в тому чи іншому варіанті в цілому притаманні системам виявлення й обліку усіх видів пам'яток. Що ж до історичних об'єктів (й частково — монументального мистецтва), то тут найбільше занепокоєння викликає якісний склад результатів зазначених процесів. Як уже зазначалося, причини цього полягають не лише в стані пам'яткознавчих досліджень (недостатній розробці понятійного апарата, критеріїв поцінування і відбору пам'яток), а й в особливостях самої суспільно-політичної системи, що панувала в Україні за радянських часів. Внаслідок цього весь офіційно зафіксований фонд нерухомих пам'яток історії під час підготовки томів Зводу піддається перегляду й переосмисленню на основі якісно нових методологічних позицій, науково-обґрунтованих критеріїв поцінування. Як результат — суттєве доповнення списків пам'яток за рахунок об'єктів, що відбивають важливі сторінки нашого минулого і персоналії, які були незаслужено забуті або свідомо викреслені з історії України.

Певний доробок у підготовці томів по м. Севастополю, Київській і Чернігівській областям, рекомендовані у 90-ті роки до друку. Рукописи потребували значного доопрацювання, для чого необхідно було відповідне фінансування або ж залучення спонсорських коштів. Змінилася політична і соціально-економічна ситуація в країні, пріоритетна програма по підготовці Зводу на певний час відійшла на задній план. Ситуація змінилась на краще після прийняття Указів Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.²⁴⁰ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.²⁴¹, які підняли цю роботу на загальнонаціональний рівень. На жаль, загальмування дії останнього Указу Президента України щодо державного фінансування видання призупинило роботу по підготовці Зводу на невизначений час. Припинилась робота Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, протягом останніх років не профінансовані роботи облас-

них редколегій, у тому числі Вінницької, Запорізької, Одеської, Тернопільської, Херсонської областей, які не змогли виконати запланований обсяг робіт по дослідженню історико-культурних об'єктів, опрацюванню необхідних матеріалів у місцевих і центральних архівах, у тому числі Російської Федерації²⁴².

Аналіз історичних частин томів Зводу, що готуються в областях, засвідчує, що на місцях відсутній системний, науково-обґрунтований підхід до виявлення та обліку пам'яток. У матеріалах до Зводу по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській, Чернівецькій областях, по м. Севастополю пам'ятки історії, а також комплексні по археології і історії, історії та архітектурі, які відображають історію IX–XVIII ст., у кількісному відношенні представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім — це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською, Другою світовою війною. За типологічною ознакою переважають поховання — братські та індивідуальні могили воїнів, і значно менше представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо. В деяких областях до Словників включені поховання воїнів, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. Так, в Донецькій області 382 могили, у Вінницькій — понад 100 поховань воїнів, загиблих під час цієї війни. Питання включення цих поховань до «Зводу пам'яток історії та культури України», а також до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, наукову основу якого складає Звід, слід вирішувати у контакті з Українським інститутом національної пам'яті, в компетенції якого знаходяться меморіальні комплекси, музеї історії жертв тоталітарних режимів, до яких слід відносити і могили воїнів, які загинули під час воєнних дій в Афганістані.

Як відомо, історія Дніпропетровської області тісно пов'язана з історією козацтва. В той же час, пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу²⁴³. В той же час, в області проводиться робота по комплексному обстеженню пам'яток українського козацтва. В результаті експедиції

1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яткознавства НАН України були досліджені Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі²⁴⁴. За даними обласної редколегії в 2010 р. підготовлено 378 статей про пам'ятки, у тому числі 75 — пам'ятки історії²⁴⁵. До Словника по Запорізькій області увійшло 11 історико-культурних об'єктів, які відображають історію України до ХХ ст., у тому числі 5 об'єктів — комплексні пам'ятки історії, архітектури і містобудування, пов'язані з воєнною історією. Це укріплення, що входили до складу Дніпровської оборонної лінії, збудованої під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Однак у матеріалах до Зводу відсутня низка важливих об'єктів, у тому числі пам'ятне місце розташування фортеці Д.Вишневецького (Байди), прообразу Запорозької Січі.

Поруч з нехтуванням історичним принципом відбору об'єктів з точки зору, передусім, їхнього етносоціального та світового значення, відчутна й недооцінка наукового критерію визначення нерухомих пам'яток (як реальних свідків історичних подій, синхронних з ними у часі). Це виявляється, зокрема, у включенні до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь знаменних подій та визначних діячів. Це характерно для матеріалів по Донецькій і Луганській областям, до яких включені пам'ятні знаки, встановлені на честь подій і окремих персоналій. Із 1716 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки 5 — пам'ятки ХVІІ–ХVІІІ ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей. У місті Селидове (Донецька обл.) пам'ятне місце козацького сторожового поста відзначено триметровою скульптурною композицією (ск. П. Гевеке), пам'ятний знак споруджений на місці перших козацьких поселень у Донбасі, в селищі Гродівка Червоноармійського району²⁴⁶. В Луганській області лише 7 пам'яток — відбивають історичні події до 1917 р.²⁴⁷ В Сумській області видані матеріали до Зводу по м. Глухів, Глухівському і Білопільському районах. Із всього загалу пам'яток історії Сумської області серед пам'яток історії можна виокре-

мити пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури — Конотопська і Глухівські фортеці²⁴⁸.

Інтенсивно в останні роки працює обласна редколегія Полтавської області. Завдяки зусиллям працівників Полтавського краєзнавчого музею (К. Фесик, В. Мокляк, В. Андрієць, Н. Сиволап, О. Скирда, Л. Головка) за участі наукових працівників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації підготовлено і видано «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область» по Великобагачанському, Диканському, Лохвицькому, Новосанжарському, Решетилівському районах та Комсомольській міській раді. Підготовлений до друку рукопис Зводу по Семенівському району, у 2013 р. заплановано видати матеріали по Гадяцькому, Пирятинському, Глобинському районах. До збірок включені статті про пам'ятки історії, археології, природи, незначна кількість статей про пам'ятки архітектури і мистецтва. На професійному рівні підготовлені археологічні та історичні статті із залученням широкого кола джерел і літератури, матеріалів натурного обстеження пам'яток. Серед пам'яток історії переважають поховання — братські та одиничні могили, пов'язані з подіями громадянської і Другої світової війни, а також пам'ятні знаки воїнам-землякам, включення яких до Зводу можливе лише як комплексних пам'яток разом з братськими могилами радянських воїнів.

Завдяки чіткій, скоординованій роботі робочої групи по підготовці Зводу по Житомирській області (керівник — В. Безносюк) налагоджено систематичне обстеження області археологами і архітекторами, написання статей, нарисів про районні центри, видані 13 збірок, у тому числі «Енциклопедія Житомира», в якій вміщені матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»²⁴⁹. Позитивні зрушення у дослідженні пам'яток монументального мистецтва, готується окремий випуск «Пам'ятки монументального мистецтва Житомирщини»²⁵⁰.

Матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду дозволяють стверджувати, що до Зводу і відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не включені пам'ятки, які

відображають воєнні події. Це, зокрема, стосується фортеці св. Єлизавети (1753–1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців О. Суворова і М. Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського²⁵¹. Роботу над томами Зводу по Харківський, Чернігівський, Київській областям можна віднести до «довгобудів», коли проводиться певна науково-пошукова діяльність, готуються словники, статті про пам'ятки. Але це, скоріше видимість роботи, оскільки реальних результатів по підготовці Зводу немає. Ґрунтовна збірка статей «Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю», підготовлена за матеріалами Харківського тому, так і не видана.

Широко представлені пам'ятки історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області, в тому числі залишки фортеці (м. Бар), де відбулася битва військ М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами, сторожовий козацький курган, оборонний рів XVIII ст., оборонний вал XVI–XVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І. Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких війн, розташуванням військових таборів, переправами російської армії, залишки фортеці XVI–XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), цвинтар²⁵². Але з 11 історико-культурних об'єктів, що входять до Державного історико-культурного заповідника «Буша», створеного у Вінницькій області в 2000р., до Словника пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області включені лише дві пам'ятки²⁵³.

Ґрунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток. Цікавий матеріал представлений робочою групою по підготовці тому Зводу (секретар М. Ягодинська) по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди.

В с. Денисів Козівського району (Тернопільська обл.) на могилі, в якій поховано понад три тисячі козаків, загиблих у травні 1649 р., споруджено пам'ятник (ск. Б. Рудий, арх. В. Гуль). Пам'ятним знаком відзначена братська могила українських козаків в с. Вірлів Зборівського району, які загинули у 1649 р. в ході Зборівської битви, пам'ятне місце загибелі козацького полковника²⁵⁴ Морозенка, який очолював козацьку кінноту в битві під Збаражем 1649 р.²⁵⁵ Поблизу с. Окопи Борщівського району на березі річки встановлено пам'ятний знак поряд із шістьма дерев'яними хрестами в пам'ять про українських козаків, які загинули під час переправи через Дністер у 1649 р. Напис на хрестах доносить до нас відомості про події тих далеких часів: «Вас тут триста як скло у могилу лягло і ніхто не згадає»²⁵⁶. Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух у ході Другої світової війни і у повоєнні роки — діяльність Української повстанської армії. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА.

Відділом «Зводу пам'яток історії та культури» по Івано-Франківській області проведена значна робота по дослідженню культурної спадщини, уточненню кількості історико-культурних об'єктів, підготовлені матеріали по Галицькому і Надвірнянському районах, масштабна робота «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківськ і села міської ради: пам'ятки археології, історії та мистецтва», яка містить 459 статті про пам'ятки, 311 ілюстрацій²⁵⁷. Вийшла окремим виданням збірка «Звід пам'яток історії та культури: м. Надвірна»²⁵⁸.

На 75% підготовлені матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» по Закарпатській області, які пройшли рецензування. Об'ємна книга понад 1000 сторінок містить півтори тисячі статей про пам'ятки, з них третина — це пам'ятки історії. У томі понад 800 ілюстрацій, нариси про всі види пам'яток, населені пункти області. Заслуга у підготовці тому робочої групи Зводу, яку понад 10 років очолює ентузіаст пам'ятко-

охоронної справи, історик, дослідник ранньослов'янського періоду Закарпаття, автор багатьох наукових розвідок С. Пеняк²⁵⁹. В той же час, для повного уявлення про історико-культурну спадщину краю слід провести дообстеження області, оскільки частина історико-культурних об'єктів (мости, фортифікаційні споруди лінії «Арпада» тощо), не увійшла до тому. Для підготовки статей, особливо, які стосуються подій Першої, Другої світової, радянсько-афганської війн слід використовувати архівні документи центральних і місцевих архівів, наукову, краєзнавчу, сучасну енциклопедичну літературу, що розширить наукову базу тому.

У ході підготовки тому по Чернівецькій області відділом «Обласна редколегія тому “Зводу пам'яток історії та культури” (Ю. Преступенко) уточнена кількість пам'яток (2568), у тому числі 794 — пам'ятки археології, 462 — історії, 1048 — архітектури та містобудування, 218 — монументального мистецтва. Представлені пам'ятки різних видів середньовічної, ранньомодерної і модерної історії, до дослідження яких залучені фахівці Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Львівського інституту “Укрзахідпроектреставрація”»²⁶⁰. Серед пам'яток історії у більшості своїй, воїнські поховання, переважно цвинтарі учасників Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму, могили Героїв Радянського Союзу. В той же час, пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом в роки Другої світової війни, не увійшли до Словника. В області проводиться велика робота по дослідженню широкої панорами пам'яток представників всіх національностей, які мешкають в регіоні, що дозволяє показати культурну спадщину регіону у повному її обсязі, доповненні і взаємозбагаченні пам'яток представників різних національностей. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001р. № 878 міста Вижниця, Сторожинець і Хотин (Чернівецька область) внесені до Списку історичних населених місць України²⁶¹, як такі, що мають багату історію і цінну історико-культурну спадщину і заслуговують на включення їх до «Зводу пам'яток історії та культури України». Матеріал по цим містам включає ґрунтовні додатки, які скла-

даються з копій історико-архітектурних опорних планів, ілюстративного матеріалу про пам'ятки у вигляді фото, листівок і гравюр окремих об'єктів, картографічних схем, цікавого історичного матеріалу, в тому числі по Хотинській фортеці, яка являється видатною пам'яткою фортифікаційного зодчества²⁶².

У центрі уваги редколегії і робочої групи Хмельницької області підготовка і видання першої частини тому Зводу по м. Кам'янець-Подільський. У місті збереглися історико-культурні об'єкти різних періодів — від енеоліту та епохи пізньої бронзи-раннього заліза, Магдебурзького права, Національно-визвольної війни сер. XVII ст., Української революції поч. XX ст. — до сьогодні, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з Устимом Кармелюком, Б. Хмельницьким, С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, І. Огієнком, цілою плеядою відомих українських культурних діячів. На початку XX ст. місто — державний і політичний центр Директорії Української Народної Республіки, культурний і науковий осередок, де був заснований один із перших українських університетів. Перлиною міста є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», на території якого понад 150 пам'яток архітектури XIV–XIX ст., у тому числі унікальна інженерна споруда, яку деякі дослідники пов'язують із римською присутністю в II ст. в цьому регіоні. За унікальним поєднанням ландшафту та архітектури заповідник не має собі подібних ні в Україні, ні за її межами, частина його території номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський»²⁶³. Упродовж 2011 р. досліджено і описано 2700 із всього загалу 5000 археологічних об'єктів, підготовлено понад 2800 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язаних з голодомором 1932–33 років, холокостом та похованнями воїнів, що загинули під час виконання інтернаціональної місії за кордоном, 910 — про пам'ятки архітектури та містобудування²⁶⁴.

Однією з причин повільної підготовки тому Зводу по Львівській області в 2010 р., на думку керівника авторського колективу, доктора історичних наук, академіка НАН України С. Павлюка, відсутність фінансування. Але незважаючи на ці обставини підготовлений рукопис тому по м. Львів, який містить

206 статей про пам'ятки археології, 251 — історії, 890 — архітектури і містобудування, 40 — науки і техніки, 457 кольорових, 219 чорно-білих фото, 79 репродукцій історичного малярства та графіки, 231 план, карти і схеми²⁶⁵.

Проведений значний обсяг роботи по підготовці тому Зводу по м. Севастополю, до якого включені 939 статті про пам'ятки всіх видів, 414 ілюстрацій, картографічний матеріал. На жаль, завершальна фаза підготовки видання наштовхнулася на низку проблем, пов'язаних із згортанням роботи Головної редакції Зводу і відсутністю фінансування. Значну роботу по обстеженню пам'яток Кримського півострову, підготовці Зводу приділяє Науковий центр історико-краєзнавчих досліджень і «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим спільно з Кримським філіалом Інституту археології України НАН України, Таврійським національним університетом ім. В.І. Вернадського. Залучення фахових спеціалістів стало важливою передумовою підготовки на високому професійному рівні вступних матеріалів до тому по всіх видах пам'яток, більшість статей про пам'ятки історії, які пройшли відповідне рецензування. Але перед укладачами стоять завдання по підготовці картографічного і ілюстративного матеріалів, створення бібліографічного і науково-довідкового покажчика.

Пам'ятки історії та культури Кримського півострова, які формували таври, греки, скіфи, римляни, готи, візантійці, вірмени, італійці, слов'яни і багато інших етносів становлять значний і своєрідний пласт національної культурної спадщини. У 1220-х роках на Кримському півострові з'явилися татари, які до середини XIII ст. завоювали Східний Крим і заснували два самостійних татарських князівства з центром у м. Солхат (Старий Крим) і Чуфут-Кале. На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі оволоділи низкою населених пунктів в Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців, пристосовані до місцевих умов краю. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси

протягом Х–ХV ст. Замки, які були побудовані в Феодосії, Судаку та в інших населених пунктах Криму, органічно були пов'язані з природним довкіллям. Їх планувальна конфігурація мала нерегулярний характер, а башти розміщувалися з урахуванням захисту найважливіших ділянок укріплення²⁶⁶. Ці питання відображені у вступній статті до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим, але автори основну увагу акцентували на містобудівних особливостях оборонних укріплень та аналізі археологічних досліджень. Фортеці, їх руїни, що збереглися дотепер, інші воєнно-оборонні споруди, не знайшли висвітлення як пам'ятки воєнної історії певного регіону, пов'язаного із конкретним історичним періодом, подією, постаттю²⁶⁷.

XVII ст. знаменує новий етап в історичній долі Криму. Це стосунки Кримського ханства з Московією, Османською імперією, Запорозькою Січчю. Метою численних походів кримських ханів на землі Московії було захоплення полонених і здобичі у відповідь на ті, що проводились до Криму, в яких велику роль відігравали запорозькі козаки на чолі з гетьманами П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, кошовим отаманом І. Сіркою. Відомі численні свідчення про розвиток українсько-кримських міждержавних відносин, які дозволяють стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежувалося протягом низки століть. Акцентуючи увагу на підписанні в Бахчисараї у 1681 р. 20-річного мирного договору між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, і Російською імперією, з іншого, у матеріалах Зводу (Вступ, Словник, статті) не йдеться про українсько-кримський договір 1648 р. В той же час військово-політичний союз між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648–53 рр., зокрема в здобутті українцями перемог у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Батогом²⁶⁸. Значні масштаби української присутності в регіоні, що простежуються протягом XV–XVII ст., були пов'язані з походами козаків та фактором українського ясиру в Криму. Під час походів запорозьких козаків до Криму звільнялося багато невольників, в той же час їх велика кількість спричинила значні зміни на півострові в

антропологічному, демографічному, культурному і релігійному відношеннях. В Бахчисараї зберігся комплекс пам'яток, у тому числі й історичних, відомий як Бахчисарайський історико-культурний заповідник, до якого входить ансамбль «Ханський палац» (колишня резиденція кримських ханів), де відбувалися важливі події в історії України і Криму, некрополь кримських ханів.

Особливо наполегливо та цілеспрямовано працювала редакційна колегія і авторський колектив тому Зводу по місту Київ. Спільно з Головною редакцією Зводу підготовлені 1 і 2 частини першої книги тому (К., 1999; К., 2004), електронна версія третьої частини, опрацьований том Зводу по м. Севастополь, відредаговані томи по Чернігівській і Київській областям. Обласні редколегії Вінницької, Житомирської, Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької областей видали матеріали до Зводу по окремим районам, підготовлений рукопис збірки статей по Харківській області. Ґрунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях, АР Крим, в яких представлена широка панорама всіх пам'яток. Передусім, це обумовлено дієюю та конкретною підтримкою місцевих органів влади, які, незважаючи на фінансові труднощі, усвідомили значення Зводу пам'яток для збереження української культури. Немало праці вклали як у перші, так і наступні томи Зводу фахівці наукових установ, і, насамперед, Інституту історії України та археології НАН України, місцеві фахівці — історики, археологи, архітектори, мистецтвознавці, краєзнавці-аматори.

Висновки

В цілому, культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, готується Державний реєстр нерухомих пам'яток України, йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Масштаби руйнування пам'яток і будівництва останнім часом набули катастрофічних розмірів.

Тільки об'єднання зусиль державних пам'яткоохоронних органів і громадських організацій, широкого загалу, дозволить вирішувати питання охорони і збереження пам'яток. На порядку денному створення спеціального наглядового комітету з представників УТОПК, у повноваження якого б входив контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаними з будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст. Мають бути різні асоціації, об'єднання громадян, які приймали рішення щодо забудови в історичних центрах міст, потрібно вносити зміни до чинного законодавства, порушувати питання про відповідальність посадових осіб за руйнування і зникнення пам'яток. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя.

Значна кількість пам'яток руйнується від неблаганного часу, природної стихії, багато в них перебувають у катастрофічному стані, оскільки на їх охорону й проведення ремонтних робіт не виділяються кошти. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури започаткувало «Червону книгу пам'яток», до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгіївська церква у Седневі, будинок І. Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури «Шарівка» на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музей медицини) у Києві і ще близько 100 унікальних пам'яток, що знаходяться під загрозою руйнації²⁶⁹. Близько 10 процентів пам'яток архітектури перебувають в аварійному чи незадовільному стані, понад 90 процентів малих курганів українського степу і частково лісостепу знищені тракторною оранкою²⁷⁰.

Погіршення стану охорони пам'яток зобов'язує державу вжити рішучих заходів щодо захисту історико-культурних надбань народу. На черзі дня — розробка широкомасштабної системи пам'яткоохоронних заходів, яка має базуватися на науково обгрунтованій концепції збереження історико-культурної спадщини і включати питання законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення. Важливе значення в удосконаленні пам'яткоохоронної справи має розробка вітчизняного пам'яткоохоронного законодавства, приведення його у відповідність з міжнародними угодами та конвенціями, рекомендаціями ЮНЕСКО та Ради Європи. З прийняттям 8 червня 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини» було встановлено юридичну регламентацію сфери охорони, збереження і дослідження пам'яток, визначено чітку систему державного управління у сфері охорони культурної спадщини, участі в пам'яткоохоронній діяльності органів місцевого самоврядування, науково-методичних рад установ науки, освіти та культури, громадських організацій. Але потребують розробки і численні підзаконні акти та інструкції, що регламентують облік, збереження, реставрацію нерухомих пам'яток.

В цих процесах важливу роль має відіграти підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», який повинен стати найбільш повним ілюстрованим довідником енцикло-

педичного характеру, в якому зосереджені точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки з короткою інформацією про їх історичну цінність і художні достоїнства. Видання має забезпечити наукову основу для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, археологічних і художніх цінностей, складання географічного атласу пам'яток, створення повного довідкового матеріалу про національну культурну спадщину, введення її у вітчизняні і міжнародні інформаційні центри, використання історико-культурного потенціалу в туристичній і освітній сфері. Матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» дозволять ширше представити вітчизняну спадщину, будуть сприяти вихованню патріотизму, знайомству молоді з історичним минулим через пам'ятки, реконструкцію історичних подій із використанням пам'яток і місць пам'яті.

«Звід пам'яток історії та культури України» відіграє вирішальну роль у проведенні інвентаризації, виявленні пам'яток, поліпшенні системи збереження культурної спадщини, являється науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України та розробки автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини. Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України» надзвичайно актуалізувала роль і значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті, поглибленого вивчення пам'яток національного культурного надбання, їх взаємозв'язків і впливів на світовий і європейський культурний процес. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення історичного минулого, національної культурної спадщини, органічного включення її у суспільне життя. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» — державна справа, один із найбільших проектів у галузі культури, направлений на вивчення і осмислення історичного минулого, охорону, збереження і популяризацію культурного надбання, формування колективної пам'яті народу.

Підготовка Зводу стимулювала розвиток краєзнавчого і пам'яткоохоронного руху в Україні, сприяла пробудженню патріотичних почуттів, національної свідомості та державницької ідеології українського народу, без чого не може існувати незалежна держава. Праця над Зводом не лише стимулювала пошуки і систематизацію пам'яток, уточнення багатьох методичних положень, дала активний поштовх науковим студіям — від розробки методологічних засад в пам'яткознавстві, критеріїв класифікації пам'яток історії до висвітлення основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном. Незважаючи, що масштабний проект по підготовці і виданню «Зводу пам'яток історії та культури України» не вдалося реалізувати в повній мірі, оскільки неможливо було досягнути обсяг робіт, кількість задіяних фахівців, він підніс справу охорони і збереження історико-культурної спадщини на державний рівень, заклав підвалини для проведення інвентаризації пам'яток, створення Державних реєстрів, які унеможливають руйнування пам'яток, безвідповідальне ставлення до національної культурної спадщини. Робота по дослідженню пам'яток дозволила систематизувати наукову діяльність інститутів, творчих груп, окремих учених у сфері пам'яткознавства.

Підготовка Зводу пройшла три етапи. Перший початковий, коли закладалися організаційні підвалини цього видання. Другий, з 1986 р. по 1991 р. був найбільш продуктивним, коли були створені робочі групи, обласні (міські) редколегії, сформовані авторські колективи, розроблені наукові засади підготовки видання. Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії а культури України» знаходилася на постійному контролі Головної редакційної колегії Зводу на чолі з заступником голови Кабінету Міністрів УРСР, розглядалася на засіданнях бюро Секції суспільних наук АН України.

Третій етап розпочався з 1992 р. з прийняттям урядом України постанови «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу.

У постанові йшлося про вирішення фінансових і матеріально-технічних питань, створення спеціалізованої Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи²⁷¹. Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана²⁷².

Організаційні питання по підготовці Зводу оперативно вирішувалися Головною редколегією, робочою групою, яка функціонувала при ній. Невирішення фінансових питань компенсувалося організаційними заходами, які дозволяли продовжувати роботу над Зводом, певною мірою підтримувати ідею його створення. Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.²⁷³ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.²⁷⁴ Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення, привернули увагу місцевих органів влади до цієї масштабної роботи.

Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці, а перехід до ринкових відносин не міг не позначитися негативно на підготовці такої фундаментальної праці. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення — основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»²⁷⁵. Під державну програму не було передбачено загальнодержавного фінансування, слабка матеріально-технічна база Головної редакції Зводу, а також нечисленний колектив, в якому не вистачало фахівців з археології, архітектури, монументального мистецтва, позначилися на термінах підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

«Звід пам'яток історії та культури України» має стати пріоритетним завданням усіх органів охорони культурної спадщини, конкретним втіленням гуманітарної політики держави. Продовження і завершення цієї грандіозної роботи, аналогів якої немає у світі, можливе лише за умови включення її до загальнонаціональних програм у галузі культури з відповідним фінансуванням. Необхідно чітко визначити організації і установи, поліграфічну базу для видання Зводу, питання, пов'язані з матеріально-технічним і кадровим забезпеченням, визначити залучення до цієї роботи наукових установ, творчих спілок і громадських організацій, забезпечити участь місцевих державних органів у підготовці томів.

Головне завдання національного проекту — зробити національну культурну спадщину надбанням кожної людини, компонентом історичної пам'яті, оскільки в епоху глобалізації історико-культурна спадщина — основа самоідентифікації, платформа для формування нового культурно-історичного ландшафту країни. Необхідно історико-культурне надбання включити у сферу суспільного знання і масової інформації, активно використовувати для розвитку туризму, вважати його найважливішою ланкою в туристичній інфраструктурі. Формування національних символів на основі історико-культурної спадщини — пріоритетне завдання проекту. Як Велика Китайська стіна в КНР, Ейфелева вежа в Парижі, піраміди Єгипту, так Хортиця, Херсонес Таврійський, Київська Софія повинні для України стати національними символами.

Джерела і література

¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Видавництво ХІК, 2006. — С.158.

² Докладніше. *Лихачев Д.С.* Екологія культури // Прошлое — будущему. Очерки и статьи. Ленинград: Наука, 1985. — С. 49–63.

³ Електронний ресурс. *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

⁴ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 217.

⁵ Пьер Нора. Проблематика мест памяти // Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. — С. 17–50.

⁶ *Яковенко Н.* Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України / <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>

⁷ Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). Вип. 1. — Запоріжжя, 1998; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. Вип. 6. — Житомир. «Полісся», 2006; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Міста Коростень, Новоград-Волинський. Вип. 11. — Житомир «Полісся», 2008; Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Глухів, РВВ ГДПУ, 2007; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава «Дивосвіт», 2007; *Петровський О.* Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області» (Тернопільський район та місто Тернопіль). — Тернопіль: Астон, 2009; Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011.

⁸ Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури

України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).

⁹ *Акуленко В.* Державний фонд пам'яток // Пам'ятки України. Історія і культура. — 1987. — № 2; *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. В шести частинах. — Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989; *Його ж.* Теоретичні проблеми пам'ятокознавства // Пам'ятокознавчі студії: теорія і практика. — К.: Ін-т Історії України НАН України, 2007; *Його ж.* Витоки: 3 передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 128; *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні(доба Центральної Ради, Гетьманщини. Директорії) — Київ–Полтава, 1994; *Войналович В., Данилюк Ю.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989; *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992; *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994; *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000; *Тронько П.Т.* Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії. — К., 2010.

¹⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999; Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999; *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003; Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005; Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007; Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.) Збірник документів і матеріалів. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008; Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009; *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005; *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–

1920 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008; Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011; *Денисенко Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011.

¹¹ Основи пам'яткознавства / Під загальною редакцією доктора технічних наук, професора Л. Гриффена, кандидата історичних наук, доцента О. Титової). — К., 2012.

¹² Основи пам'яткознавства. — К., 2012; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К., 2005; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ. — К., 2010; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь, 2008; *Савостіна Л.Є., Попельницький О.О.* Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 6. — К., 2011.

¹³ *Григор'єва Т.Ф.* Становление и развитие исторического краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX вв. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 80–91.

¹⁴ Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вып. 9. — К., 1991. — С. 27.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.

¹⁶ *Денисенко О.А.* Основні напрямки державної політики з охорони історико-культурної спадщини за доби Гетьманату (1918 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — Вип. 47. — С. 75.

¹⁷ *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ–Полтава, 1994. — С. 209.

¹⁸ Культура і життя. — 1995. — 19 липня.

¹⁹ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 174.

²⁰ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести томах). — Ч. 1. — К., 1989. — С. 107.

²¹ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України, 1998. — С. 33.

²² Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести томах). — Ч. 1. — К., 1989. — С. 120.

²³ Там само. — С. 137.

²⁴ Головатенко В.А. Громадські форми охорони пам'яток культури України в середині 1920-х рр. / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вил. 20–21. — К., 2003. — С. 32.

²⁵ Там само. — С. 36.

²⁶ Дубровський В.В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. — Харків, 1930. — С. 14.

²⁷ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 127.

²⁸ Охорона, використання... — Ч. 2. — К., 1989. — С. 102.

²⁹ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 34.

³⁰ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 106.

³¹ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 175.

³² Военно-исторический журнал. — 1998. — № 1. — С. 73.

³³ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 122–123.

³⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2744. — Арк. 65.

³⁵ Кот С.І. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 81.

³⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 220–221.

³⁷ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 131.

³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 70, спр. 79. — Арк. 13.

³⁹ Легасова Л.В. З історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Вип. 2. — К., 1998. — С. 64, 65.

⁴⁰ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992 — С. 124–125.

⁴¹ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 3. — К., 1989. — С. 34, 40–41.

⁴² Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 37.

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 4761, оп. 1, спр. 156. — Арк. 21; Державний архів Запорізької області. — Ф.Р. 2654, оп. 1, спр. 456. — Арк. 1–7.

⁴⁴ *Кот С.* Витоки: 3 передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 134.

⁴⁵ *Брайчевський М.* Сохранить памятники истории // История СССР. — 1961. — № 2. — С. 208.

⁴⁶ *Войналович В., Данилюк Ю.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 109.

⁴⁷ *Савчук О.* Українська інтелігенція у пам'яткоохоронній роботі на початку 60-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип. 10. — К., 2000. — С. 338.

⁴⁸ *Кот С.* Витоки: 3 перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 128.

⁴⁹ *Савчук О.* Вказ. праця. — С. 340.

⁵⁰ *Заремба С.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. — С. 113.

⁵¹ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 111.

⁵² *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 33.

⁵³ Там само. — С. 114–116.

⁵⁴ Інформація про діяльність обласних організацій Товариства у 1996–2000 рр. (до VIII з'їзду УТОПІК) // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 1. — С. 100, 102.

⁵⁵ Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Збірник документів. — К.: ХІК, 2006. — С. 202–212.

⁵⁶ Там само. — С. 237.

⁵⁷ Звід законів Української РСР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 649.

⁵⁸ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К.: ХІК, 2006. — С. 143.

⁵⁹ *Неживий О.* Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 47.

⁶⁰ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 309.

⁶¹ *Павлюк С., Глушко М, Передмова* // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1: Київське Полісся. — Львів, 1994. — С. 4–5.

⁶² *Горбик В.О.* Сучасний стан підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 17. — Київ–Донецьк, 2001. — С. 299–300.

⁶³ *Барановська Н.П.* Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 133.

⁶⁴ *Іванченко О.* Дорогами Маклая. — К., 1987. — С. 129; Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. — К.: Ін-т історії України, 1995. — С. 113.

⁶⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. — Т. 1. — К., 1983. — С. 148; *Тарас Я.* Сакральне будівництво // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 1: Київське Полісся. — Львів, 1994. — С. 114–122.

⁶⁶ *Костенко Ліна.* Виколюпуо з-під льоду свій народ // Віче. — 2010. — 12 березня.

⁶⁷ *Савостіна Л.Є.* Порядок обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реалії та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 7. — К., 2012. — С. 322–323.

⁶⁸ Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 395–396.

⁶⁹ *Брайчевский М.Ю.* Культурно-историческое наследие и мораль // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987). Тезисы докладов и сообщений. — Киев, 1987. — С. 202–204.

⁷⁰ Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 68–115.

⁷¹ *Вара О.А.* Історико-культурні заповідники Міністерства культури України. Сучасний стан, проблеми та актуальні питання розвитку // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 7. — К., 2012. — С. 298.

⁷² *Сердюк О.М.* Історико-культурна значущість традиційної забудови буферної зони ансамблю споруд Софійського собору // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 7. — К., 2012. — С. 515.

⁷³ Режим доступу: http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation; <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2>

⁷⁴ *Михайлов Б.* Каменная Могила — подземный «эрмитаж» Приазов'я. — К., 2005. — С. 158.

⁷⁵ *Сердюк О.М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 60.

⁷⁶ *Титова О.М.* «Треба робити все для збереження Хортиці» // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 226.

⁷⁷ Збережемо тую славу: Громадський рух по увічненню історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. // Збірник документів та матеріалів. — К., 1997. — С. 52.

⁷⁸ *Титова О.М.* «Треба робити все для збереження Хортиці» // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 228.

⁷⁹ *Сердюк О.М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 11–12.

⁸⁰ *Бунятян К.А., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В.* На світанку історії. — К., 1998. — С. 62–68.

⁸¹ *Трачук О.* Трипільці — перші хлібороби в Україні // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2001. — № 1. — С. 59.

⁸² *Петренко Г.* Качанівка — перлина з «Намиста Славутича» // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2002. — № 1–2. — С. 59–62.

⁸³ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К., 2000. — С. 133–134.

⁸⁴ *Іршенко В.* З любов'ю до України // Що ми залишимо нащадкам? Збірник матеріалів і документів про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. — К., 2008. — С. 134–135.

⁸⁵ *Кроценко Л., Осадчий Є.* Володимирський собор у Херсонесі — пам'ятка над колискою християнства в Україні-Русі // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 43.

⁸⁶ *Ризька Хартія* «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 75.

⁸⁷ *Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів.* — К., 2006.

⁸⁸ *Прибєга Л.В.* Сучасна архітектура в історичному середовищі міста. Концептуальний аспект // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 177.

⁸⁹ *Прибєга Л.В.* Кам'яне зодчество України. Охорона і реставрація. — К., 1993. — С. 30.

⁹⁰ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 35.

⁹¹ *Білокінь С.* Київ, якого не стало // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 75.

⁹² *Коваленко Г.* Охорона культурної спадщини // Вісник УТОПК. — 2001. — № 1. — С. 22.

⁹³ *Сердюк О.М.* Історико-культурна значущість традиційної забудови буферної зони ансамблю споруд Софійського собору // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 7. — К., 2012. — С. 513–514.

⁹⁴ *Культура і життя.* — 1997. — С. 22.

⁹⁵ *Бєвз М.* Львів — у Списку всесвітньої культурної спадщини // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 1. — С. 4.

⁹⁶ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003. — С. 28–29.

⁹⁷ *Відродження.* — 1918. — Ч. 84. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.

⁹⁸ *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994. — С. 105, 106.

⁹⁹ *Гирич І.* «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.

¹⁰⁰ *Пресс-служба Президента України.* — 2005.

¹⁰¹ *Там само.* — С. 134.

¹⁰² *Сердюк О.М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 64.

¹⁰³ *Лихачев Д.С.* Земля родная. — М., 1983. — С. 93–94.

¹⁰⁴ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 4.

¹⁰⁵ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 5.

¹⁰⁶ Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ) // Постанова «О порядке издания Свода памятников истории и культуры народов СССР» от 24.03.82.

¹⁰⁷ Там само. — Приложение «Основные правила издания Свода памятников истории и культуры народов СССР» Постановления «О порядке издания Свода памятников истории и культуры народов СССР» от 24.03.82. — С. 1–8.

¹⁰⁸ Режим доступу: [www.archaeolog.ru / ? id =43](http://www.archaeolog.ru/?id=43)

¹⁰⁹ Режим доступу: [nauka.msuc.org / index. php?option =com_content & view = article & id = 182](http://nauka.msuc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=182)

¹¹⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Ради Міністрів РСФСР от 20 листопада 1987 г. № 477 «Об издании Свода памятников истории и культуры РСФСР». — С. 1–2.

¹¹¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Ради Міністрів РСФСР от 20 листопада 1987 г. № 477 «Об издании Свода памятников истории и культуры РСФСР». — С. 1–3; Постанова № 12/100/1 «Об издании Свода памятников истории и культуры РСФСР» от 12.01.88. — С. 1–3.

¹¹² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Головної редакційної колегії Свода памятников истории и культуры РСФСР от 14 января 1988 г. — С. 1–5.

¹¹³ Режим доступу: [nauka.msuc.org / index. php?option =com_content & view = article & id = 182](http://nauka.msuc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=182)

¹¹⁴ Режим доступу: [edapskov.narod.ru / pskov/ mspiikrfsr. htm](http://edapskov.narod.ru/pskov/mspiikrfsr.htm)

¹¹⁵ Режим доступу: [sias.Ru/ instate / departments / 35 htm](http://sias.Ru/instate/departments/35.htm)

¹¹⁶ Режим доступу: [nauka.msuc.org / index. php?option =com_content & view = article & id = 182](http://nauka.msuc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=182)

¹¹⁷ Режим доступу: [www.philosophy.by / belarus — eu / a_212_r.html](http://www.philosophy.by/belarus—eu/a_212_r.html)

¹¹⁸ Режим доступу: [www.imef.basnet.by / archtist. html](http://www.imef.basnet.by/archtist.html)

¹¹⁹ Режим доступу: [zakoni. ves. Lv / kultura.htm](http://zakoni.ves.lv/kultura.htm); [padva. Lv /ru /kulJturnoe — nasledie / ? print = 1/](http://padva.lv/ru/kulJturnoe—nasledie/?print=1/)

¹²⁰ *Казарян А.Ю.* Архитектура стран Закавказья VII в: формирование и развитие традиций // Автореферат на здобуття вченого ступеня доктора мистецтвознавства. — М., 2007. — С. 13.

¹²¹ *Савчук-Курбанов С.* Международное совещание региональных специалистов «Культурное наследие Центральной Азии и вклад Японии» // www.uzreport.com, 19.03.2008, БВА, 25 марта 2008 года, № 24 (1029, с. 14 (полоса)).

¹²² Режим доступу: base.spininform.ru/show_doc_fw?rgn.=28369.

¹²³ *Аджанов Х., Исмагулов О.* З досвіду підготовки «Зводу пам'ятників історії та культури Казахської РСР» // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984. — С. 10.

¹²⁴ Чимкентская область. Макет для обсуждения. — Т. 1, ч. 1–3. — Издательство «Наука» Казахской ССР. — Алма-Ата, 1988. — 529 с.

¹²⁵ Чимкентская область. Макет для обсуждения. — Т. 1, ч. 1. — Издательство «Наука» Казахской ССР. — Алма-Ата, 1988. — С. 136–171 (підрахунок авторів).

¹²⁶ *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

¹²⁷ *Данилюк Ю.З.* Використання досвіду підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» при написанні «Зводу пам'яток історії та культури України» // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1984. — С. 17.

¹²⁸ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Част. перша. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 215.

¹²⁹ Памятники истории и культуры Киева. Библиографический указатель. — К., 1990.

¹³⁰ *Ієвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки // Праці Науково-дослідного інституту пам'ятоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 86.

¹³¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Збірник документів (2-е видання). — К.: Видавництво ХІК, 2006. — С. 158; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини». 9 вересня 2010 р. // <http://www.president.gov.ua/documents/12345.htm/>

¹³² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление «О порядке издания Свода памятников истории и культуры народов СССР.31.03.82. — Приложение: Основные правила издания Свода памятников истории и культуры народов СССР. — С. 4.

¹³³ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление Совета Министров Украинской ССР от 30 сентября 1982 г. № 453 «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — С. 1–3.

¹³⁴ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // К постановлению Бюро СОН АН УССР от 16.01.85. Приложение 1.

¹³⁵ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 172.

¹³⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Розпорядження № 203 від 04.02.1987 р. «О подготовке томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР на 1987 г.». — С. 1–2.

¹³⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Відділення історії, філософії та права 30 вересня 1985 р. «Про хід підготовки Інститутами історії та археології АН УРСР томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 1.

¹³⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Розпорядження № 1344 від 25.07.1983 р. «О выполнении постановлений Главной редакционной коллегии Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — С. 1–3.

¹³⁹ *Верменич Я.В.* Відділ регіональних проблем історії України // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 184–185.

¹⁴⁰ *Горбик В.О., Гаврилюк Л.О.* Відділ історико-краєзнавчих досліджень // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 182.

¹⁴¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // К постановлению Бюро СОН АН УССР от 16.01.85. Приложение 2.

¹⁴² *Григор'єва Т.* Спомин про друзів, що відійшли у вічність // Покликання бути людиною. Пам'яті Юрія Зиновійовича Данилюка (1958–2005). — К., 2008. — С. 74.

¹⁴³ Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). Выпуск 2. — К., 1984. — С. 4, 231, 265.

¹⁴⁴ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Відділення історії, філософії та права 30 вересня 1985 р. «Про хід підготовки Інститутами історії та археології АН УРСР томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 4

¹⁴⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Інформація о научно-методической и организационной работе, проведенной отделением историко-краеведческих исследований Института истории АН УССР по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. 6.02.1986. — С. 2.

¹⁴⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Секції суспільних наук АН УРСР від 21 січня 1986 р. «Про науково-методичну роботу по підготовці Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 4.

¹⁴⁷ Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Черниговская область. — Выпуск 4. — К., 1986. — С. 199.

¹⁴⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Матеріали до Зводу. — 2011 р.

¹⁴⁹ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К., 2008. — С. 3.

¹⁵⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Заключение об исторической части тома «Свода памятников истории и культуры народов СССР. Город Севастополь» 12.XI.87.

¹⁵¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление Главной редакционной коллегии Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР от 3 февраля 1988 г. «О завершении подготовки тома Свода памятников истории и культуры города Севастополя к печати». — С. 1–8.

¹⁵² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова бюро Секції суспільних наук від 16 листопада 1987 р. «Про підготовку томів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР м. Києва, Одеській, Дніпропетровській і Київській областей».

¹⁵³ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Акт прийому матеріалів до тому Зводу пам'яток історії та культури м. Севастополя від 17 квітня 2001 р. — С. 1–2.

¹⁵⁴ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Рішення виконкому Київської міської ради народних депутатів № 682 від

16.07.86 «Про організаційне та матеріально-технічне забезпечення видання тому Зводу пам'ятників історії та культури м. Києва». — С. 1.

¹⁵⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Інтерв'ю П.Т. Тронька газеті «Київський вісник» 18 лютого 1991 р.

¹⁵⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Матеріали по Київській області.

¹⁵⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанове «О порядке издания Свода памятников истории и культуры народов СССР.31.03.82. Приложение: Основные правила издания Свода памятников истории и культуры народов СССР». — С. 5.

¹⁵⁸ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К., 1990. — С. 84, 89.

¹⁵⁹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Ухвала Всеукраїнської наради з проблем підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. 1993. — С. 1–5.

¹⁶⁰ Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 2. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 3. г. Киев. — К., 1985; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 4. Черниговская область. — К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). Материалы к Своду памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР. (Вип. 5). — Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988; Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей). — К., 1989; Памятники истории и культуры Запорожской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 7. — К., 1989; Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 8. — К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вип. 9. — К., 1991.

¹⁶¹ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 173.

¹⁶² Памятники истории и культуры Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Укра-

инской ССР. Житомирская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Город-герой Севастополь. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Черниговская область. — К., 1980 (макет) та інші області.

¹⁶³ Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 72.

¹⁶⁴ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України».

¹⁶⁵ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 74.

¹⁶⁶ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яtkознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

¹⁶⁷ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 175.

¹⁶⁸ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

¹⁶⁹ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

¹⁷⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 287–289.

¹⁷¹ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

¹⁷² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление Главной редакционной коллегии Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР от 9 июля 1984 г. «О

наименовании памятников, связанных с борьбой за установление и упрочение Советской власти в западных областях Украинской ССР».

¹⁷³ Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. г. Киев. — К., 1985; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 4. Черниговская область. — К., 1986.

¹⁷⁴ Там само. — С. 346.

¹⁷⁵ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (На матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 94.

¹⁷⁶ Там само. — С. 93–203.

¹⁷⁷ *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. — К.: «ЕксОб», 2001. — С. 69.

¹⁷⁸ *Горбик В.* Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культур України» // «Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика». — Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р. м. Тернопіль. — Тернопіль, 2007. — С. 22.

¹⁷⁹ *Гладилін В.М.* Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. — 1982. — № 40. — С. 25–33.

¹⁸⁰ *Телєгін Д.Я.* Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України // Археологія. — № 1987. — № 57. — С. 18.

¹⁸¹ *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 191–203.

¹⁸² Там само. — С. 17.

¹⁸³ *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А.* Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація). — Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 140.

¹⁸⁴ *Ігнаткин И.А.* Охрана памятников истории и культуры. — М., 1990. — С. 1–7, 112.

¹⁸⁵ *Бобровський Т.* Підземні споруди Києва. Від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелео-археологічний нарис). — К., 2007. — С. 88.

¹⁸⁶ *Прибега Л.В.* Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. — К., 1993. — С. 30.

¹⁸⁷ *Полякова М.А.* Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды: Труды НИИ культуры. — М., 1990. — С. 64.

¹⁸⁸ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 31.

¹⁸⁹ Там само. — С. 23.

¹⁹⁰ Федорова Л., Піскова Е. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 197–198.

¹⁹¹ Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) // Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75–77.

¹⁹² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник: спеціальний випуск. — К., 2000. — С. 15.

¹⁹³ Федорова Л., Піскова Е. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 199.

¹⁹⁴ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Ін-т історії України, 2011. — С. 19.

¹⁹⁵ Верстюк В., Сокальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 5. — К., 2010. — С. 11.

¹⁹⁶ Тронько П. Історія міст сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід. Проблеми. Перспективи. — К., 2001. — С. 39.

¹⁹⁷ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 199.

¹⁹⁸ Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору» // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 104–105.

¹⁹⁹ Там само. — С. 105–106.

²⁰⁰ Там само. — С. 106.

²⁰¹ Веселова О.М. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Укр. іст. журнал. 2004. — № 2. — С. 50.

²⁰² Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору» // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 104.

²⁰³ Калитко С.Д. Сталинские депортации. 1928–1953. — М.: МДФ: Материк, 2005. — С. 383.

²⁰⁴ Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору» // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 105.

²⁰⁵ *Норман М.* Наймарк. Геноциди Сталіна. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С.109.

²⁰⁶ *Ієвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 87.

²⁰⁷ Советская военная энциклопедия. — М.: Воениздат, 1980. — Т. 8. — С. 185.

²⁰⁸ *Хорьков А.Г.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. — 1987. — № 12 <http://retrospicere.parod.ru/fortification-ussr/fortification04-997.htm>

²⁰⁹ *Денисенко Г.* Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті: події 1941–1942 рр. в пам'ятках // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 44–45.

²¹⁰ *Кузяк А.Г., Кобзарь А.В.* Киевский укрепрайон (КиУР) // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 5. — К., 2010. — С. 188.

²¹¹ *Бондаренко Р.* Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. 1. — К., 1984. — С. 116–118.

²¹² *Кас'яненко І.* Методологічні та правові засади віднесення культурних ландшафтів до об'єктів культурної спадщини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 99.

²¹³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — С. 60.

²¹⁴ *Ковпаненко Н.* Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 53.

²¹⁵ *Верменич Я.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С. 79.

²¹⁶ Режим доступу: <http://www.spadshina.org.ua/index.php?SID=198&itemID=179>.

²¹⁷ Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. — К., 2002. — С. 94–96.

²¹⁸ Принципи Валлети з охорони та управління історичними місцями, селищами і міськими районами. Прийнято 17-ю Генеральною Асамблеєю ICOMOS 28 листопада 2011 р. // Праці Науково-дослідного

інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 7. — К., 2012. — С. 45–59.

²¹⁹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К.: ХІК, 2006. С.136, 137, 140, 152

²²⁰ Постанова від 13 березня 2002 р. № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К.: ХІК, 2006. — С. 456–458; *Верменич Я.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С. 88.

²²¹ Там само. — С. 56.

²²² Постанова від 26 липня 2001 р. № 878. м. Київ «Про затвердження списку історичних населених місць України» // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 382–392.

²²³ *Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С.* Міська історія України: проблеми початкового датування. — К., 2010. — С. 126.

²²⁴ Там само. — С. 126.

²²⁵ *Горбик В.О., Кот С.І.* До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів, 1990. — С. 57.

²²⁶ *Горбик В.* Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15. — Ч. 1. — К., 2009. — С. 43.

²²⁷ Основи пам'ятокознавства. — К., 2012. — С. 345–346.

²²⁸ НА ПУ НАН України. — 1993.

²²⁹ *Горбик В.О.* Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 16.

²³⁰ НА ПУ НАН України. — 1986.

²³¹ НА ПУ НАН України. — 1991.

²³² *Тарутінова І.* Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во «ArtEx», 2003. — С. 5–6.

²³³ Там само.

²³⁴ Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

²³⁵ Даниленко В.М., Федорова Л.Д. Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 135.

²³⁶ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 236.

²³⁷ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). — К., 1991. — С. 217.

²³⁸ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування) // Пам'ятки України. — 1999. — № 2–3. — С. 7–28.

²³⁹ Савостіна Л.С., Попельницький О.О. Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 6. — К., 2011. — С. 511.

²⁴⁰ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»// Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

²⁴¹ Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_bh/pg-gsgkot.htm

²⁴² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Звіти про роботу обласних редколегій за 2010 р.

²⁴³ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область».

²⁴⁴ Толочко П.П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 12.

²⁴⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Звіт про роботу обласної редколегії тому Дніпропетровська область в 2010 р.

²⁴⁶ Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України (далі — ПА НДІПОД) // Перелік пам'яток історії та монументального мис-

тецтва по Донецькій області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

²⁴⁷ ПА НДППОД // Висновки щодо «Переліку пам'яток історії Луганської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Запорізької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Пам'ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. — К., 2007. — С. 123.

²⁴⁸ ПА НДППОД // Рецензія на «Перелік пам'яток історії Донецької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення».

²⁴⁹ Енциклопедія Житомира. — Т. II, кн. 1. Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. — 242 с.

²⁵⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Звіт про виконання плану підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області за 2010 р.

²⁵¹ Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. — Кіровоград, 2003; *Пивовар А.В.* Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. — К., 2003.

²⁵² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області.

²⁵³ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 36–37.

²⁵⁴ ПА НДППОД // Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

²⁵⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. Львів, 1996. — С. 1650; *Дзира Я.* Збарзька облога // ЕІУ. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 301.

²⁵⁶ *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. — Вип. 6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.

²⁵⁷ ПА ЦДІКСУ Інститут історії України НАН України // Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Івано-Франківської області у 2010 р.

²⁵⁸ ПА ЦДІКСУ Інститут історії України НАН України // Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Івано-Франківської області у 2011 р.

²⁵⁹ Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novost/24487>

²⁶⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Чернівецької області у 2010 р.

²⁶¹ Список історичних населених місць України (міста і селища України) // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). — К.: Вид-во «ХІК», 2006. — С. 391–392.

²⁶² Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002; Буковина. Історичний нарис. — Чернівці, 1998.

²⁶³ Енциклопедія Історії України. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 53–54.

²⁶⁴ ПА ЦДІКСУ Інститут історії України НАН України // Звіт про роботу Хмельницької обласної редколегії за 2010 р.

²⁶⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Інформація про стан підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України. Львівська область». Книга «Місто Львів». — Т. 1. — 2010 р.

²⁶⁶ *Прибега Л.В.* Історико-типологічні особливості пам'яток об'єктів архітектури України XIII–XVIII ст.ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 247.

²⁶⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Рецензії на матеріали до тому Зводу по АР Крим.

²⁶⁸ Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 206–207.

²⁶⁹ *Карнабід А.* Що полишимо нащадкам // Вісник УТОПК. — 1999. — № 2. — С. 17–18.

²⁷⁰ Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яток охоронне законодавство України. Матеріали конференції (18–19 квітня 2002 р.). — К., 2002. — С. 13.

²⁷¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України».

²⁷² *Горбик В.О.* Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яtkознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

²⁷³ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»// Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

²⁷⁴ Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_bh/pg-gsgkot.htm

²⁷⁵ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 74.

Наукове видання

Горбик В'ячеслав, Денисенко Галина

**«Звід пам'яток історії
та культури України» у дослідженні
і охороні культурної спадщини: досвід,
проблеми, перспективи**

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 23.07.2013 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 11,16. Обл. вид. арк. 8,8.

Тираж 300. Зам. 15. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4